॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

तदुत्तरार्धम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्म्मशास्त्राध्यापकेन
रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकल्हाल्नामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

KĀŚIKĀ,

A COMMENTARY ON PĀNINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PANDIT VÁMANA AND JAYĀDITYA,

EDITED BY

PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES

SECOND PART.

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1878.

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूत्रपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविरचितसिद्धान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादिप्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन चोक्तकौमुद्या एव पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्तकल्पेवास्ते । यस्याः संस्कृतविद्यैकमहाशरणे ऽस्मिन् क्षेत्रे ऽपि नैकमप्यखण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारौ च वामनजयादित्यनामानौ सूरिणौ भट्टोजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्धितप्रकरणस्थबह्वल्पार्थादिति सूत्रे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृतवृत्तय इतरे जयादित्यकृता इत्यभियुक्ता इति तत्रत्यशब्दरत्नग्रन्थाच्चेतरेतरं भिन्नावेव । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डितादशेषतन्त्रस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः ।
कीर्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिलवैदिकभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोऽपि प्राचीनाद्बोपदेवाचार्यतश्चास्य काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधे

महाराष्ट्रभाषीयविविधमनोहरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्वामनपण्डितस्य १५६५ मिते शककाले संस्थितेरुपलम्भेन च तयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्यश्च जैनावित्यनुमीयते । सकलैरास्तिकैः शिष्टैरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमये मङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समाहृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायोपलम्भाच्च । इदं च दृढतरमनयोर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुत्रत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां च सूत्रवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तौ स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि कल्पयामासतुर्येमाच्चेत्येवमादीनि, सूत्रमध्ये च प्रचिक्षिपतुर्बहूनि पदानि ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् क्वरपृथ्वुनामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदास्तिकानामपर्यालोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वैगुण्यमुपलभ्यते । आस्तिको हि सूत्रभङ्गादिप्रयासेनापि सूत्राक्षरैरेव रूपाणि साधयितुं यतेत तथाप्यशक्नुवन्नसाध्वेतदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्पयेदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सञ्जनेति सूत्रे संमाननोदाहरणं नयते चार्वी लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वी बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योऽपि चार्वी स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति हि लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे शिष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्त्समये भूयांसो जैनाः पाणिनीयतन्त्रे निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।
गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥
अन्यतः सारमादाय कृतैषा काशिका यथा ।
वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्थपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्युपसंहारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धपठनपाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरैरास्तिकशिरोमणिभिर्भट्टोजिदीक्षितहरिदीक्षितनागोजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरैरपसार्याप्रामाणिकानि वचनानि तादृशा निबन्धा व्यधीयन्त यच कृतादराणामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपसस्रुस्तात्कालिकाः प्रबन्धाः । अस्तु नामैतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तौ भूयांसो लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्रस्थपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन बहुतरोदाहरणप्रत्युदाहरणदानेन च सूत्रार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवेचनप्रभृतयश्च ये ऽर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पित्सुजनानतीवोपकुर्युरिति भवेदिमां वृत्तिं निर्ध्यायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्युत्पित्सुजनानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विलुप्तप्रायां प्राचीनसंस्कृतनिबन्धोज्जीवनबद्धदीक्षैर्विदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च काशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीग्रिफियसाहिबाभिधमहाशयैः प्रवर्त्तितः कथं चिद् द्वित्रखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं समासाद्य प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशालाध्यक्षपदवीमलंकुर्वता श्रीडाकुरब्यूलरसाहिबाभिधमहाशयेन च

महान्तमनुग्रहमाविष्कुर्वता स्वपाठशालास्थप्रार्थितैतत्पुस्तकाध्याय-ग्रेषणेन काश्मीरमण्डलाहृतशारदाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्रयमिमां वृत्तिं काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रि-काद्वारा । बहुच चास्यां परिवृत्तियोग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्विवेष्व पि पुस्तकेषु तथैव तानवेक्ष्य ग्रन्थकर्त्रैव तथोपनिबद्धान्मन्यमानस्तथै-वास्थापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपत्रद्वारा प्रकाशितापि तत्पत्रग्रह-णासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न नोदयेदिति पर्या-लोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पित्सुजनोपकारिणीं प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः क्षाम्यन्तु च सीसाक्षरयोजकदोषेण शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपक्ष-पातिनः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको

बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अर्थावधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोऽञित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम हविः । सक्तुरन्नविकारः । अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते । सनङ्गव्यं चर्म । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दः ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति । गो । हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । स्रुक् ॥ नाभि नभं च ॥ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् ॥ शुन्यम् ।

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाचस्तद्धितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊधसो ऽनङ्च ॥ ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अक्षर । विष * । गवादिः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति छस्यापवादः सञ्ज्ञायां विषये । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभ्यूष । अभ्योष । पृथुक । अभ्येष । अर्गल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक । किण्व ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ यूप । स्थूणा । पीप । अश्व । पत्र † । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक्, वत्सीयः । अवत्सीय । पटव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

---

* स्कन्द । अध्वा । एतावत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

† कट । अयः स्थूण । ओदन । अवोप । प्रदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकाः ।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । खलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोपि न भवति । अनभिधानात् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्या भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । आत्मन्निति नलोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ खइति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्छ एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनाट्ठञ् खश्च ॥ * ॥* सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनान्नित्य ठञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ महाजनाय हितं, माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति । महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्खल्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीरवाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः छ एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्या तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न के-

---

* सर्वजनाट्ठञ् च । चकारात्खश्चेति पा० २ ।

बलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्णस्य वा वचनम् ॥ * ॥ सर्वीयम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पौरुषेयो वधः विकारः समूहो वा । तेन कृते । पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणे ऽक्रियमाणे या का चित्प्रकृतिर्गृह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्तभेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी ॥ असिरयसो विकृतिर्भवति । न तु

कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । छादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् । औपधेयमपितदेव दारु ॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः ॥ चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्व्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानह्यं चर्म ॥

चर्म्मणोञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । वाध्रं चर्म । वारत्र चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणास्तत्श्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । सप्तम्यर्थे खल्वपि । प्राकारोस्मिन्देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभावनायां लिङ् संभावने ऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे इत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मिन्देशे स्या-

दिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि योग्यतामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सबन्धनीयेति । अथेह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥ इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः, तेनार्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव । ठञधिकारमध्ये तदपवाद. ठग्विधीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गौपुच्छिकम् । संख्या । षाष्टिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को विशेषः । भेदगणन सख्या एकत्वादिः । गुरुत्वमानमुन्मानं पलादिः । आयाममानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव। निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । असमासइति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासइत्युच्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्तप्रतिषेधस्य। उगवादिभ्यो यत्। गव्यम् । सुगव्यम्। अतिसुगव्यम्। विभाषा हविरपूपादिभ्यः। अपूप्यम्। अपूपीयम्। यवापूप्यम्। यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्यत् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदाना तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते॥ द्वाभ्या शूर्पाभ्यां क्रीत द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहितष्ठञेवभवति । द्विशौर्पिकम् । ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्ताल्लुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्वते संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति । निष्क। पण। पाद। माष। वाहद्रोण। षष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीत, शत्यम् । शतिकम्। अशतइति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतक निदानम् । प्रत्ययार्थाच्च संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्य शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेध इति। चकारो ऽसमासइत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं

---

* ठञो द्विगुं प्रतीत्येष ग्रन्थः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तद-न्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंश-त्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाड्डतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ता-वतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्ही-येष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्डितीति तिलोपः । असंज्ञाया-मिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिश-दन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशति-त्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । टकारो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्त-व्यः ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञ्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञाया विषये । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अध्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्यं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्धकार्षापणम् । अध्यर्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्धसुवर्णम् । अध्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धश-

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तोऽत्र मूले । पदमञ्जर्या दर्शनात् ।

तमानम् । अद्ध्यर्धशातमानम् । द्विशतमानम् । द्विशातमानम् । परिमाणान्तस्येत्युरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्व्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तान्ताद्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम् । त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥

अद्ध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ्न भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्ध्यर्धपूर्व्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥ केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्ध्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥ काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्ध्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अद्ध्यर्द्धपूर्वाद्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्ध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।

* योगविभाग उत्तरार्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्रिपण्यम् । अद्ध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्भावो न भवति पद्यत्यतदर्थे इति । प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इद तु परिमाणम् । माष । अद्ध्यर्द्धमाष्यम् । द्विमाष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्ध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्ध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति। ठञोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् । अद्ध्यर्द्धशाण्यम् । अद्ध्यर्धशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्ध्यर्द्धशत्यम् । अद्ध्यर्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । द्विशाण्यम् । द्वैशाणम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रैशाणम् । त्रिशाणम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति। सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानान्न भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं. प्रस्थैः क्रीतमिति. अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोरसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविवित्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्व्यचः खल्वपि । धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविवित्येतस्मिन्विषये । द्व्यच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पुत्रीयम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविवित्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं

संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादु भयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यते ऽस्मिन्वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीपर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो

भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्दीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्यर्थउपसख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठन् च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दोपि रूपकार्द्धस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्वजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । व्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोर्थद्वारेण

वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् । वंश हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूतान्व्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादि ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहतिवा, वस्निकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्थं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्च ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । पक्षे सोपि भवति । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा, आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधान-

सामर्थ्याद्देवानयोर्लुङ् भवति। ठञस्तु पक्षे ऽनुज्ञातस्याद्ध्यर्धपूर्वद्विगोरिति लुग्भवत्येव। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीपर्थः। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। द्व्याचिता। अपरिमाणविस्ताचितेति ङीपः प्रतिषेधः। द्विपात्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री॥

कुलिजाल्लुक्खौ च॥५५॥

द्विगोरित्येव। कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः। चकारात्ष्ठंश्च। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते। ठञः पक्षे श्रवणं भवति। तेन चातूरूप्यं संपद्यते। द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी। द्विकुलिजीना। द्विकुलिजा। द्वैकुलिजिकी। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते। तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः॥५६॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति। अंशो भागः। वस्न मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः। सप्तकः। साहस्रः॥

तदस्य परिमाणम्॥५७॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति। प्रस्थः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः। खारीकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः। द्रौणिकः। कौडविकः। वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः। वार्षसहस्रिकः। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तिष्यते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम्। पुनर्विधानार्थम्। द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुङ् भवति॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघ । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्र । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्छन्दः । द्वयोर्द्दशतोर्विन्भावः शतिच् प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः

प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंचिद्व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थाभिनिवेष्टव्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसंनिवेशेपि वर्तते । ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिस्स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्गेभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते डतिर्निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गः, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये अञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजत् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभागयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैंशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छैदिकः । भैदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्ग च ॥ वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्ड्यः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गर्त्यो देशः ॥

---

* दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रम् । अनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्वचिद्विधावुक्तं, हनो वध, च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्यप्यप्याद्युदात्तत्वं, यत्यपि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति पदमञ्जरी । दीक्षितनागेशयोरप्येतदेव संमतम् ।

पात्राद्घंश्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठक्ठञोरपवादः। पात्रं परिमाणमप्यस्ति। पात्रमर्हति, पात्र्यः। पात्रियः॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः। कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भिक्षुः। दक्षिण्यो ब्राह्मणः। दक्षिणाशब्दस्याल्पाच्तरस्या पूर्वनिपातेन, लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तेते। स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादौ। स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः। पाकयोग्या इत्यर्थः॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्विषये। ठकोऽपवादौ। यज्ञियो ब्राह्मणः। आर्त्विजीनो ब्राह्मणः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्॥ * ॥ यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः। ऋत्विक्कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम्। आर्हीयानां ठगादीनां पूर्णावधिः॥ अतः परं प्राग्वतीयष्ठञेव भवति॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। अर्हतीति निवृत्तम्। पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। पारायणं वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकश्छात्रः। तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकस्तपस्वी॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति, यौजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षां याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृत,मौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् ।

स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं,गच्छति वा, ऽऽजपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शाङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्योऽणिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्त,माह्निकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः । कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो, मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः । ननु चाध्येषणं भरणं च मुहूर्त्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणाभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादौ ।

अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो, मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते । तेन त्रैरूप्यं भवति । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य समुच्चयः क्रियते * । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा, समीनः । के चित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वत्रानुवर्त्तयन्ति । समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

* चकारोऽनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

राज्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

* रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो, द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य † नित्यं लुग्भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे । रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

* द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्य्यं चेद्गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्द्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥ महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * ॥ महानाम्न्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति माहानामिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याढइति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्धितइति टिलोपः † ॥

---

* तच्चरतीति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० २ ।

† भस्याढ इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्धितइति टिलोप इत्यधिकमत्र । परं त्वयमपपाठ । पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् ण्यो यज्ञे ॥ * ॥ तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्णमासी । आषाढी । कार्त्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं मासिकम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । आग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । कालाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे

ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ * अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संग्राम । संघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । † व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽव्ययसमुदायो ऽनादरे वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्र संभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते, वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थे चतुर्थी । संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । सान्नाहिकः । संताप । संनाह । संग्राम ।

---

* उपसंख्यानमित्यस्याग्रे आग्निपदम् । पैलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† दीर्घ । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

संयोग । संपराय । संपेष । निष्पेष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपन्यास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसौदनाट्टिगृहीतादपि * ॥

॥ योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्विषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञो ऽपवादः । कर्मणे प्रभवति, कार्मुकं धनुः । धनुषोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात् † ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्भवति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ‡ । ऋतुः प्राप्तो ऽस्य, आर्त्तवं पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उपवस्ता प्राप्तो ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

---

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संवाद । संवेशन । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिका बहुषु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पा० २ ।

† धनुषोऽन्यत्रेत्यारभ्य अनभिधानादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अपपाठः, पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

‡ ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात्प्राप्तोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । पा० २ अयमेव च पाठो युक्तः ।

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् * ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य, श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवच-

---

* गीतम् । पा॰ २ ।

नीयम् । उत्थापनीयम् ॥ विशिपूरिपतिरुहि*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्ररोहण । अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः चौरः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धष्ठञ् । चौरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति, न ञित्स्वर इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकड् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चेतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत् ।

* रुहीत्यस्याग्रे पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु पदमञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिपूरिपदीत्येव पाठ उपलभ्यते ।

जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पत्त्यनन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाट्ठंश्च ॥ * ॥ चात् ठञ् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णावधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः । पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव, मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा । षष्ठीसमर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यदुद्वतो निवतो यासि बप्सत्, उद्गतानि निगतानि च ।

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

---

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा॰ २ ।

§ देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पा॰ २ ।

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम,स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । म्रदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंस्नम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन्वर्जयित्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता । अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलिघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा । मार्दवम् । तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः । र ऋतो हलादेर्लघोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड ।

* तुरिष्ठेमेयस्स्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

चण्ड । बाल । अकिंचन । होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋजु । क्षिप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः, शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । कार्ष्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ङीपर्थः । औचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आम्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड । बधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक । वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जवने * † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । ऐश्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विषमस्थ । परमस्थ । मध्यमस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण ॥ अर्हतो नुम् च ॥ आर्हन्त्यम् ।

* जवनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आक्रुष्ट । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः ।

संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष ॥ सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वैद्यम् * ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति केचिद्योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्ष्यञ्भवति । स्तैन्यम् । ततो यन्नलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भा-

---

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विज्ञात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । गर्ग । तत्पर । दुर्दंपर । यथातथा । पुरस् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । समाज । अविदूर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । एते शब्दा अत्र गणे अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

वकर्मणोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संग्रामिक । एपिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृपिक । पूतिक । पत्त्रिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक । राक्षर । सूत्रक । पत्तिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । उद्गातृ । उन्नेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक † । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादिभ्य. । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रोत्रम् । युवन् । स्थविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥ पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभ्रातृ । वृषल । दुर्भ्रातृ ॥ हृदयासे ॥ क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सब्रह्मचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

---

* धार्मिक । चर्मिक । कार्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथ्यिक । अञ्जतिका । ऋषिक । पुत्रक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परिचक । पूर्जनिक ॥ राजासे ॥ मूचिक । स्वरिक । चूडिक । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्रिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्तृ । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः कुत्र चित ।

§ भातृ । कुचुक । कन्दुक । दु स्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिथुन । कुनली । महस । कतक । कितव । पोत । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वो ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्संनिधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वो यस्मादिकः तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति । इक्चासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते । लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्त्यस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरूपोत्तमं यस्य तद्गुरूपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम्* । गुरूपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गौपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् ।

* कुलीनत्वम् । पा० २ ।

ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः * ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः, श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकत्थनम् । अत्याकारः पराधिक्षेपः, तदवेतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तदवेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन विकत्थनइत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः । तदवेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा ऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा ऽच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

---

* बहुल । अवश्य । अशोपुरुष । एते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः क्वचित् ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् । कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोऽपवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोऽपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो* विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं,† तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ

---

* तिलादिभ्य शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते । आङ्मर्यादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा ऽनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति, सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणं, *अनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगा-

* प्रदक्षिणगमनमित्यपि क्वचित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदमञ्जर्यां विवृतत्वात् ।

मिनां शाराणां यस्मिन्परशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः । फलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते * । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्यादयं इति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवारपारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥ पारावारीणः ॥ विगृहीतादपीष्यते ॥ अवारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ के चित्तु समायांसमायां विजायतइति विगृह्णन्ति, गर्भमोचने तु विजनिर्वर्त्ततइत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः ॥ अनुत्पत्ता-

* परोवरेति परस्योत्ववचनमिति पा० । अयमेव च पाठो युक्तः । परस्योत्ववचनमिति प्रतीकस्य पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

वुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ समांसमा विजायते समायांसमायां विजायतइति वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायतइति वर्त्तते। अद्यश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने। आसन्ने प्रसवे। आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति। अद्य वा श्वो वा विजायते ऽद्यश्वीना गौः। अद्यश्वीना वडवा। केचित्तु विजायतइति नानुवर्त्तयन्ति अवष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुः। अद्यश्वीन मरणम्। अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते। आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते। आगवीनः कर्मकरः। यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु। अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। अनुगु पर्याप्त गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते। अलगामीति च प्रत्ययार्थः। अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतः। अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः। अध्वन्यः। ये चाभावकर्मणोः। आत्माध्वानौ खइति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद्द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति। चकाराद्यत्खौ च। अभ्यमित्रमलगामी, अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीनो देशः * । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टेऽकार्ये चाभिधेये । अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणार्हं विरुद्धम् † । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्येते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते

---

* लिङ्गविशिष्टत्वात् गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमित्यधिकं क्वचित् ।

† विरूपमिति पा०२ ।

साप्तपदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, साप्तपदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभात्रे सत्कर्मणि च वर्त्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्त्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञाया विषये । ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैयङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्य कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयो. कुणब् जाहच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूना पाकः, पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूल, कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ॥ कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूभङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्त्तते न पाकग्रहण,मेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्त्तनद्गात । पक्षस्य मूल, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्यया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । केशचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्य ना नाञ् इत्येतौ भवतः। नसहेति प्रकृतिविशेषणम्। असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः। विना। नाना॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटच् इत्येतौ भवतः। साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः। विगते शृङ्गे विशाले। विशङ्कटे। तद्योगाद्गौरपि विशालो विशङ्कट इत्युच्यते। परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते। नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति। चकाराद्वेश्च। संकटम्। प्रकटम्। उत्कटम्। विकटम्॥ कटचप्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्॥ * ॥ अलाबूनां रजो ऽलाबूकटम्। तिलकटम्। उमाकटम्। भङ्गाकटम्॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम्॥ * ॥ गवां स्थानं, गोगोष्ठम्। महिषीगोष्ठम्॥ संघाते कटच् वक्तव्यः॥ * ॥ अवीनां संघातः, अविकटम्॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः॥ * ॥ अविपटम्॥ द्वित्वे गोयुगच्॥ * ॥ उष्ट्रगोयुगम्। अश्वगोयुगम्॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्॥ * ॥ हस्तिषड्गवम्। अश्वषड्गवम्॥ विकारे स्नेहने तैलच्* ॥ * ॥ एरण्डतैलम्। इङ्गुदीतैलम्। तिलतैलम्॥ भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम्। मूलकशाकटम्। इक्षुशाकिनम्। मूलकशाकिनम्॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति। चकारात् कटच्। अवकुटारम्। अवकटम्॥

* स्नेहे तैलच्॥ पा० २। अयमेव च पाठः पदमञ्जरीसंमतः।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः सम्बन्धिनि नते ऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नत,मवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि तथोच्यते । अवटीटः । अवनाटः । अवभ्रट इति ॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरीसम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि निबिडो, निबिरीसः । कथं निबिडाः केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्भविष्यति ॥ *

इनच्पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिक्किनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकश्च प्रकृत्यादेशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्काश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥ * ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी, चिल्लः । पिल्ल ॥ चुलादेशो वक्तव्य. ॥ * ॥ चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिन्ने चक्षुषी, चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे

* भविष्यतीत्यस्याग्रे घनत्वसाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ।

त्यकन्प्रत्ययो भवति। संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं गम्यते। पर्वतस्यासन्न,मुपत्यका। तस्यैवारूढ,मधित्यका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति संज्ञाधिकारादेव* ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति। घटतइति घटः†। कर्मणि घटते, कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति। संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम्। तारकाः संजाता अस्य नभस,स्तारकितं नभः। पुष्पितो वृक्षः। तारका। पुष्प। मुकुल। कण्टक। पिपासा। सुख। दुःख। ऋजीष। कुड्मल। सूचक। रोग। विचार। व्याधि। निष्क्रमण। मूत्र। पुरीष। किसलय। कुसुम। प्रचार। तन्द्रा। वेग। पुत्ता। श्रद्धा। उत्कण्ठ। भर। द्रोह ॥ गर्भादप्राणिनि‡ ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् दघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति।

---

* नहि ऋते इत्वे संज्ञा प्रतीयते। इत्यधिकं कुत्र चित्।

† घट इत्यस्याग्रे पचाद्यजित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु। परं त्वयमपपाठः, पदमञ्जर्यां दर्शनात्।

‡ फल। उच्चार। स्तवक। पल्लव। खण्ड। धेनुष्या। अभ्र। अङ्गारक। अङ्गार। वर्णक। पुलक। कुवलय। शैवल। गर्व। तरङ्ग। कल्लोल। पण्डा। चन्द्र। सवक्र। मुद्रा। राग। कण्टक। हस्त। कर। सीमन्त। कर्दम। कज्जल। कलङ्क। कुतूहल। कन्दल। आन्दोल। अन्धकार। कोरक। अङ्कुर। रोमाञ्च। हर्ष। उत्कर्ष। क्षुधा। ज्वर। गौर। दोह। शास्त्र। मुकुर। तिलक। बुभुक्षा। निद्रा। एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकाः।

ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुदघ्नम् ।

"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम" ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदघ्नमुदकम् । मात्रच्पुनरविशेषेण, प्रस्थमात्रमित्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् । संशये श्राविणं * वक्ष्यति । तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् ङीप् ॥ शनशतोर्डिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषदघ्नम् । पुरुषमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

* श्रवणं श्राव', कृत्यल्युट इति घञ्, सो ऽस्यास्तीति श्रावी, मात्रजित्यर्थः ।

तदस्येत्येव। यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्धो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः। संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषा ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाण येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति । कैषा संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अर्थात्विनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी

प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति । द्वाववयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्यपि विधिर्न स्यात् । द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचनसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्वेणैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्तत-श्चेद्विवक्षा । एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशतइति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति । एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादशं शत-

सहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिञ् छते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्गोशतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्धं उदश्वित इति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन सख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजाते ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

डडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

थट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥

डडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर्

इत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति। कतिपयशब्दो न संख्या। तस्मादस्मादेव ज्ञापकाड् डट् प्रत्ययो विज्ञायते। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयथः। चतुर्थः॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥*॥ चतुर्णां पूरणः, । तुरीयः। तुर्यः॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ ५२॥

डडित्येव। बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति। पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य। बहूनां पूरणः, बहुतिथः। पूगतिथः। गणतिथः। संघतिथः॥

वतोरिथुक्॥ ५३॥

डडित्येव। वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति। वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण डड्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते। यावतां पूरणः, यावतिथः। तावतिथः। एतावतिथः॥

द्वेस्तीयः॥ ५४॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये। डटोपवादः। द्वयोः पूरणः, द्वितीयः॥

त्रेः संप्रसारणं च॥ ५५॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये। डटोपवादः। तत्सन्नियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति। त्रयाणांपूरण स्तृतीयः। हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति। अण इति तत्रानुवर्त्तते ढ्लोप इत्यतः, पूर्वेण च णकारेणाण्ग्रहणम्॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्॥ ५६॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम्। पूरणाधिकाराद् डट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते। विंशतेः पूरणः, विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। त्रिविंशतितमः। त्रिविंशः। त्रिंशत्तमः। त्रिंशः। एकत्रिंशत्तमः। एकत्रिंशः। विंशत्यादयो लौकिकाः

संख्याशब्दा गृह्यन्ते न पङ्क्त्यादिसूत्रमनिविष्टाः, तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। एवं च सति षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते। शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति। मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाड् डट् प्रत्ययो विज्ञायते। शतस्य पूरणः, शततमः। सहस्रतमः। लक्षतमः। मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः। अर्द्धमासतमः। संवत्सरतमः। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्यर्थम्। एकशततमः। द्विशततमः॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ट्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति। विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम्। षष्टितमः। सप्ततितमः *। असंख्यादेरिति किम्। एकषष्टः। एकषष्टितमः। एकसप्ततः। एकसप्ततितमः॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थे उच्यते। प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये। मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नितिि, अच्छावाकीयं सूक्तम्। मित्रावरुणीयम्। यज्ञायज्ञीयं साम। वारवन्तीयम्। अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। तेनानेकपदादपि सिद्धम्। अस्यवामीयम्। कयाशुभीयम्॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव। मत्वर्थउत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवा-

* अशीतितमः। नवतितमः। इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

कयोरभिधेययोः । क्वेन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मताविर्त्यव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति, वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । दैवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्धान । मित्री । सोमापूषन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रक्षोसुर । सदमत् । परियादकू । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु * । विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताविर्त्यव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिश्वकः । गोषद । इषेत्व । मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्ठः । दैवींधियम् । रक्षोहण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । कृशान । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्र्यव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

---

* अस्यहत्य । दशार्ण । उर्वश्रो । सुपर्ण । एते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकाः ।

† युञ्जान । ब्रह्मवर्षोपा । यातस्यते । कृशाश्व । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च। आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। आकर्षे कुशल, आकर्षकः। त्सरुकः। आकर्ष। त्सरु। पिपासा। पिचण्ड। अशनि। अश्मन्। विचय। चय। जय। आचय। अय। नय। निपाद। गद्गद। दीप। ह्रद। ह्राद। ह्लाद। शकुनि * ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च। धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। काम इच्छाऽभिलाषः। धने कामः, धनको देवदत्तस्य। हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च। स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः। केशेषु प्रसितः, केशकः। केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते। बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्। दन्तौष्ठकः। केशनखकः ॥

उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च। उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। आद्यूनइति प्रत्ययार्थविशेषणम्। उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते। यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते। उदरे प्रसित, औदरिक आद्यूनः। आद्यूनइति किम्। उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक्। निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भव-

* पिशाच। पिण्ड। एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकौ।

ति। सस्यशब्दोऽत्र गुणवाची। परिः सर्वतो भावे वर्त्तते। यो गुणैः सर्वतो जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम्। सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः। सस्यकः साधुः। सस्यको मणिः। आकारशुद्ध इत्यर्थः॥

अंशं हारी॥ ६९॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्धारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। अंशं हारी, अंशको दायादः। अंशकः पुत्रः। हारीत्यावश्यके णिनिः। तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति॥

तन्त्रादचिरापहृते॥ ७०॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति। अचिरापहृतस्तोऽकालापहृत इत्यर्थः। तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः पटः। तन्त्रकः प्रावारः। प्रत्ययो नव उच्यते॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्॥ ७१॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये। ब्राह्मणको देशः। उष्णिका यवागूः। यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा। अल्पान्ना यवागूरुष्णिकेत्युच्यते॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ ७२॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः। शीतं करोति, शीतकः। अलसो जड उच्यते। उष्णं करोति, उष्णकः। शीघ्रकारी दक्ष उच्यते॥

अधिकम्॥ ७३॥

अधिकमिति निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च प्रत्ययः। अधिको द्रोणः खार्या,मधिका खारी द्रोणेन। कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्यारूढशब्दः॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः । अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनृजुरुपायः पार्श्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौसृतिको जालिक उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुच्यते । तेनान्विच्छति, आयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति, दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्

प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽह्नि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञाग्रहणमनुकृष्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका ।

तिलापूपिका पौर्णमासी * ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । ञकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति वाक्यार्थे पदवचनं,- छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीतइति घंश्च प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः । वाग्रहणमनुवर्त्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद्भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्रद्धाशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्विणौ । पूर्विणः ॥

---

* कथरिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्ती श्राद्धे । क्तस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परिरक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत * । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

---

* अवधारित । अर्पाचत । एतौ शब्दावत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञायहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता यहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्र जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्यो ऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य नि .र्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः नियहीतव्यः । सर्वं चैतत्प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीना करणाना, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्पष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टम्, सेवित तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्त.मात्मना विषयेभ्यो दत्त यथायथ यहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति सम्भवे

व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या, रूढेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणास्ततश्चेद्विवक्षा । गावो ऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृक्षवान्पर्वतः । यवमान् । प्लक्षवान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।
संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूम्नि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्ठी । ककुदावर्त्तिनी । प्रशंसायाम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने । उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । छत्री । अस्तिविवक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति । कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विवक्षार्थो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोग्यता गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् । शिखावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षा ऽस्यास्ति, जिहीर्षा ऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् । प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारश्चूडालोस्तीत्यत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् । अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पार्ष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः । गलूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते ॥ क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्च्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयो-

---

* वातदन्तेति गणसूत्रे गलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जर्यां च नास्ति।

वर्त्तमाने। तद्गुनि प्रत्ययमुत्पादयतः। नह्यत्र वत्सार्थो ऽंसार्थो वा विद्यते, वत्सल इति स्नेहवानुच्यते। वत्सलः स्वामी। वत्सलः पितेति। अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते। न चायमर्थो मतुपि सम्भवतीति नित्य लजेव भवति। अन्यत्रांसवती गौः। अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। चकाराल्लच्च। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्त्तते। फेनिलः। फेनलः। फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च। लोमादिभ्यः शो भवति। लोमशः। लोमवान्। पामादिभ्यो नो भवति। पामनः। पामवान्। पिच्छादिभ्य इलच् भवति। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्। लोमन्। रोमन्। वल्गु। बभ्रु। हरि। कपि। शुनि। तरु। लोमादिः ॥ पामन्। वामन्। हेमन्। श्लेष्मन्। कद्रु। वलि। श्रेष्ठ। पलल। सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ शाकी पलाली दद्र्वा ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ लक्ष्म्या अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ। उरस्। ध्रुवका। तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे ॥ वर्ण। उदक। पङ्क। प्रज्ञा। पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे। मतुप्सर्वत्र समुच्चीयते। प्राज्ञः। प्रज्ञावान्। श्राद्धः। श्रद्धावान्। आर्चः। अर्चावान्। वार्त्तः। वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्य सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामणच प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्थो, यथासंख्यार्थश्च ॥ अणप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ज्योत्स्ना विद्यते ऽस्मिन्पक्षे, ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः । वैसर्प्पः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामणप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मतुबादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं

चेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह न भवति । रूपो ऽस्मिन् घटे विद्यते । मध्वस्मिन्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिहनू कुञ्जशब्देनोच्येते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रूढिशब्दावेतौ । रूढिषु च न मतुर्विकल्प्यते ॥

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्ततएव मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति ॥ वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । कररावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णसो लोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मतुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च । उद्वा च । उद्वती च ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

* यिम्याव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । वलइति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते । तेनेह न भवति । रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यतइति ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः * ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्या वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गिणः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् । खट्वावान् ।

* उत्सहवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । कृतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्वचिद्भवत्यपि । कार्यी । हार्यी । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे, मतुप्भवत्येव । व्रीही । व्रीहिकः । व्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च व्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्नेवेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । व्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । व्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षान्नञः ॥ अशीर्षी । अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । व्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतमस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गौशति-

कः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमैकगविकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानान्न भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रसंशयोरिति किम् । रूपवान् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी । मायाशब्दाद्व्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्ट्रावी । मेखलावी ।

द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च । आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ॥ * ॥ शृङ्गारकः ॥ वृन्दारकः ॥ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहतइत्यालुज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः ॥ तन्न सहतइति हिमाच्चेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलाच्चोलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहतइति च ॥ वातानां समूहः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तप् पर्वमरुद्भ्यां वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥ अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थी । तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य विद्यते ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ । वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये । ग्मिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो

मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिचरूपेण शब्देन तद्वतो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाद्धीनात् ॥ वर्णात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वात्तावत् । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापात् । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यात् । ककुदावर्त्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गान्नेष्यते ॥ पाणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पूर्वेणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचकी वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठच भवतीति । वयसीति किम् । पञ्चमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। माला क्षेपइति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदिह क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम्। सुख। दुःख। तृप्र। कृच्छ्र। आस्र। अलीक। करुणा। कृपण। सोढ। प्रमीप। शील। हल ॥ माला क्षेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते। ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते। हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती। हस्तिनौ। हस्तिनः। जाताविति किम्। हस्तवान्पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते। ब्रह्मचारी। त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति नियममासेवतइत्यर्थः। वर्णी। वर्णिनौ। वर्णिनः। ब्रह्मचारिणीति किम्। वर्णवान्। ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो ऽभिधीयते। पुष्करिणी। पद्मिनी। देशइति किम्। पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली। ऊरुबली ॥ सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः ॥ अर्थाच्चासंनिहिते ॥ * ॥ अर्थी। असंनिहितइति किम्।

अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । बिस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह । उद्भाव । उद्वास । उद्वाम । शिखावल । वृगमूल । दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्यः शम्य इति स्यात् ॥

तुन्दिवलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

---

* कैरव । कल्लोल । तरङ्ग । वयस । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे अधिकाः ।

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय,स्ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्दिक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्चम्यास्तसिल् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीना विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उंडिदमिति विभक्त्युदात्तत्व सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वान्नोपयुज्यतइति निवृत्तम् । वावचनमनुवर्त्ततएव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामस्वात्माप्ते ग्रहणे द्व्यादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्व्यादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृक्षात् । वृक्षे । प्राग्दिश इत्येव । वैयाकरणपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्व्यादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति । बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः। इशोपवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः। इदमो र्हिल् । एतर्हि । इदमस्थमुः । इत्थम् ॥

एतदोश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशइत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति विद्यतएव । थमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयइत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिलप्रत्ययो भवति । कुतः। यतः । ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशोभवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यसे । त्रलमपि केचिदिच्छन्ति । कुत्र । तत्कथ, मुत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च । क्व । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थं, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्प्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिप-

दिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । कालइति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । कालइत्येव । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽश्भावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेनन्निपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेद्यवि: प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिन्नहनि, परेद्यवि । इदमो ऽशभावो द्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिन्नहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि, अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि, इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि, अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि, अधरेद्युः । उभयोरह्नोः, उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि, उत्तरेद्युः ॥ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ * ॥ उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्त्तते । थाल्पुनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः । अनेन प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्धेतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्दसि विषये । हेतौ तावत् । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने । कथा देवा आसन्पुरा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् । ऐन्द्र्यां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः पञ्चतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

* थालो ऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पराव्वरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः । परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति । प्राच्यां दिशि वसति । लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते । प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्वसति । उपरिष्टादागतः । उपरिष्टाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्दिशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चार्द्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

---

* प्रत्यग्वसति । प्रत्यगागतः । प्रत्यग्रमणीयम् । इत्यधिकमन्यत्र ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्वसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्तादुत्पद्यते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्वसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्वसति । अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के चिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्शब्दमात्रात्मित्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि

रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अप ञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर् अध् अव् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् । अवो वसति । अव आगतः । अवो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा अव् इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे

वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः। एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति। त्रिधा । चतुर्द्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐकध्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐकध्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थे ऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संशयन्ते । पथि त्रैधानि संशयन्ते ॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा* ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

* योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वार्थे वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागइति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥

भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक् । ञस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति किम् । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विबहोर्न स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः। भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः। प्रकृतिविशेषणं चैतत्। भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति। आढ्यो भूतपूर्वः, आढ्यचरः। सुकुमारचरः। टकारो ङीबर्थः। आढ्यचरी॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च। षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम्। देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः। देवदत्तचरः॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः। निपातनाद्दीर्घः। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः। प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति। सर्व इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्य,आढ्यतमः। दर्शनीयतमः। सुकुमारतमः। अयमेषामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः। लघिष्ठः। गरिष्ठः। यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव। देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति॥

तिङश्च ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम्। सर्व इमे पचन्तीति अयमेषामतिशयेन पचति, पचतितमाम्। जल्पतितमाम्। इष्टचोदाह्रियते। गुणवचने नियमितत्वात्॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम्। विभक्तव्यो विभज्यः। निपातना-

द्यत् । द्विवचने विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमबिष्ठनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेनाढ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसुन्खल्वपि । द्वाविमौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्ठन्नीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ठः । लघिष्ठः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । तन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते तन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठेमेयस्स्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वादजादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्त्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वइमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् । प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छ्रशब्दस्य टिलोपयस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वइमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्व नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वइमे वृद्धा अयमेषामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्पक्षे सोपि भवति । वर्षिष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माद्नेदीयः । सर्वइमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवन्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वइमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वइमेल्पाः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुग् भवति अजायोः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिमद्भावस्य । सर्व इमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन, स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्व इमे त्वग्वन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपप् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिबति । चोररूपः । दस्युरूपः । यो ऽक्ष्णोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पप् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चेत्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पबादयो ऽपि भवन्ति । सुब्ग्रहणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्पुनः प्रकारमात्रएव भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञात इति । अश्वकः । गर्दभकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकजिष्यते ॥ तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव सम्बन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीका तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णींशीलः, तूष्णीकः । तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धकित् । हिरुक् । हिरकुत् । पृथक् । पृथकक् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्द्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्द्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुक्षितकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरुपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अद्धकि । अनुकम्प्यमानो दानेनाराधयति । पूर्वेणा-

* स्वपितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रत्यासत्त्यानुकम्पासंबन्धादनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्त्तते। बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम् । दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रबाहुक. । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्यथाप्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् वुच् प्रत्ययौ भवतः। चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः । ठच्च वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शन * मन्यो ऽपि भवति । व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिप-

* यथासंभवमिति पा०२

द्विकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्ठो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणो हि माषितिकादिवत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्त· । देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्व्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । स्रुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः ।

विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवलयिकः । सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृक्षो, वृक्षकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । सञ्ज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थिकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कुतूशब्दाद्ध्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः चर्म्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो

भवति । कस्यापवादः । षकारो ङीषर्थः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उक्षा । तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनड्वानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु । निर्धारणइति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायान्निर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्देशः निधार्यमाणनिर्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूना मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वावचनमकजर्थम्, यको भवतां कठः ।

* जात्येत्येतदस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव पुस्तम्, पदमञ्जर्यां जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थेनुवर्त्ततएव । को भवतां कठः । योभवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नइति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम एव विशेषणं,न यत्तदोरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नइति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो डतरचो ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहूनां निर्द्धारणे डतमच् । जातिपरिप्रश्नइति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पूजार्थं, विकल्पोनुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्व गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सितइत्यनेन कप्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्रागिवीयस्य पूर्वो ऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति । इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषण प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कप्रत्ययो भवति

समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्द्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति । चञ्चेव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्द्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्च्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्म्मध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्च्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्म्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जुः रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य* ॥

वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्थे द्योत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

* रथपथ । गरुडपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचिदत्र ढञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ढञ्प्रत्ययो भवति । शैलेयम् । ततो ढः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे । शाखेव, शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण । स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थाना पात्रभूत उच्यते । द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृच्छिकम् । तालस्य पतन च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स चैवंविषय एव ॥

शर्कराद्भ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शर्करेव शार्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक । शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नराचि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । अङ्गुलि । भरुज । बभ्रु । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शष्कुल । कपि । उदश्वित् । गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेनानन्तरष्ठक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्लो ऽश्वः, तेन सदृशः, कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

पूगाञ्ञ्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिबयः । चातक्यः । चातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

---

* कपिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्पुस्तके कपिष्ठिक । पा० २ ।

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः। व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम्। कापोतपाक्यः। कापोतपाक्यौ। कपोतपाकाः। व्रैहिमत्यः। व्रैहिमत्यौ। व्रीहिमताः। च्फञः खल्वपि। कौञ्जायन्यः। कौञ्जायन्यौ। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायन्यः। ब्राध्नायन्यौ। ब्राध्नायनाः। अस्त्रियामिति किम्। कपोतपाकी। व्रीहिमती। कौञ्जायनी। ब्राध्नायनी॥

आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः। स वाहीकैर्विशेष्यते। वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्ब्राह्मणराजन्यवर्जितात्स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो भवति। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्। राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव। टकारो ङीबर्थः। तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते। कौण्डीवृस्यः। कौण्डीवृस्यौ। कौण्डीवृसाः। क्षौद्रक्यः। क्षौद्रक्यौ। क्षुद्रकाः। मालव्यः। मालव्यौ। मालवाः। स्त्रियां कौण्डीवृसी। क्षौद्रकी। मालवी। आयुधजीविग्रहणं किम्। मल्लाः। शयण्डाः। संघग्रहणं किम्। सम्राट्। वाहीकेष्विति किम्। शबराः। पुलिन्दाः। अब्राह्मणराजन्यादिति किम्। गोपालवा ब्राह्मणाः। शालङ्कायना राजन्याः॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते। वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति। टकारो ङीबर्थो, णकारो वृद्ध्यर्थः। वार्केण्यः। वार्केण्यौ। वृकाः। आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत्।

कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते। दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रि-

गर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविना संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्त्तषष्ठा इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
कौष्टकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपीयः । औलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः खल्वपि । कौण्डोपरथीयः । कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः । क्रौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौञ्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र* ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौभ्रेयः । पर्शु । असुर । रक्षस् । वाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्षापण । सत्वत् । वसु । पर्श्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रेय । शौभ्रेय । धार्त्तेय । वार्त्तेय । जाबालेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽपत्यमित्यण् ।

* अच्युतन्ति । काकतन्ती । तुलभ । देववापि । औतकी । अपच्युतकी । कर्की । पिगद । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्रागोग्रहणमिष्यते ॥ आभिजितो मुहूर्त्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पादः पदिति पद्भावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वान्न स्थानिवत्त्वम् । द्वौद्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वेद्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्धितार्थइति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते । पादशतस्येति किम् । द्वौद्वौ माषौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादंपादं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौपादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति अन्तलोपश्च । अपूर्वार्थोयमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति । द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिका दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिका व्यवसृजति । त्रिशतिकम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चद्बृहतोरिति के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केश इति कुशः * । स्थूल । अणु । माष । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु ॥ इक्षुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गोमूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहौ ॥ जीर्ण शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । छिन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम् । भिन्नम् । छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ

* केश इति कुशस्य स्थलपाठः, पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

विहितस्य कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कन्निति । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति * ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥

अषडक्ष आशितङ्गु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अषडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्म्मणे,ऽलंकर्मीणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्य्यन्ते । तमवादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियामिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अवाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं दियमणीयम् । उदीचीनं दियमणीयम् ॥

---

* एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति। पा० २।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति। बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते। येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यते तद्बन्धु द्रव्यम्। ब्राह्मणजातीयः। क्षत्रियजातीयः। वैश्यजातीयः। इति। ब्राह्मणादिरेवोच्यते। बन्धुनीति किम्। ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति। सस्थान इति तुल्य उच्यते. समानं स्थानमस्येति कृत्वा। पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। मातृस्थानीयो, मातृस्थानः। राजस्थानीयो, राजस्थानः। सस्थानेनेति किम्। गोस्थानमश्वस्थानम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः। चेच्छब्दः संबन्धार्थः। द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति। यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्यरुपचर्यते तदा ऽयं प्रतिषेधः। क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः। किंतराम्। किंतमाम्। पूर्वाह्णेतराम्। पूर्वाह्णेतमाम्। पचतितराम्। पचतितमाम्। उच्चैस्तराम्। उच्चैस्तमाम्। अद्रव्यप्रकर्षइति किम्। उच्चैस्तरः। उच्चैस्तमः ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये। चकारादामु च। प्रतरं नयामः। प्रतरां वस्यः। स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते। तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावइनुण् विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणं वर्त्तते । साकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये । वैसारिणो मत्स्यः । मत्स्यइति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्र क्रियैव गण्यते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अ-

क्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवारान्भुङ्क्ते, शतकृत्व इति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्क्त इति । नह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्तु सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । पक्षे सोपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकालइति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । अन्न प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्युच्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेपूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यज्ञे, मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव. आनन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते । भेषजमेव, भैषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशारश्छन्दस्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक । कवि । क्षेम । उदक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्ये । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः । निष्केवल्य शंसति । उक्थ्यं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः ॥ आमुष्याय-

णामुष्यपुत्त्रिकेत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ समावद्वसतु ॥ नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूत्नम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न श्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्त्तमानात्प्रशब्दान्नः प्रत्ययो भवति । चकारात्त्नप्तनप्खाश्च । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्त एतान्युपसंख्यानानि । तेन यथाप्राप्तमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मारुतं शर्द्धः* ॥

अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्ये ऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मणिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ ऋतावुष्णशीते ॥ पशौ लूनवियाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रिक्ते ॥ दान कुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

* आयवस सोमः । मारुतः पर्वतः । पा० २ ।

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः । लोहितकः । मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्तइति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । रक्ते । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय ॥ उपायाद्ध्रस्वत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दा-

* अस्थि । कण्डु । एतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ क्वचित् ।

ब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वेमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धधे । व्याहृतार्थायामिति किम् । मधुरा वाक् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्युच्यते । अणप्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार* चण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साम्नायानुज्ञावरानुपूर्व्यानुष्टुभवातुष्याण्यराजोग्रवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिकाश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

ओषधिशब्दादजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं पिबति । औषधं ददाति । अजाताविति किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदन्नित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्ग्रहणं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वस्वादेशः । अन्यतरस्याग्रहणं वा तत्रानुवर्त्तते । तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् ॥ श्रोत्र शरीरे ॥ श्रौत्रम् । जुहूत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शत्रु । योध । चक्षुस्† । धूर्त्त ।

* बहुषु पुस्तकेषु वार्त्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कार्मार इति नास्ति ।
† चक्षुष् । पा॰ २ ।

वस् । एत । मरुत् । क्रुङ् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । आतुर * । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । वन्धु ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्स्ना । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या यथासंख्य तिल्तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोपवादौ । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

वह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच् छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् । वह्वल्पार्थादिति किम् । गा ददाति । अश्व ददाति । कारकादिति किम् । बहूनां स्वामी । अल्पाना स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति । भूरिशो ददाति । स्तोकशो ददाति । वह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । वहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

* असुर पा० २ ।

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्खल्वपि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । माषशः । पादशो ददाति । एकोर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्यकार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति । वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो बिभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् । सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः । जिहीतेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतो ऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यतइत्यर्थः ।

अव्यथने । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वेणैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । षष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्षइत्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्द्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयनइति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् ।

घटी करोति मृदम् । घटी भवति । घटी स्यात् । अभूततद्भावइति किम् । शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्वस्तियोगइति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्भावसामर्थ्याल्लभ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् । कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंबन्धात्पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भः । अनरुररुः संपद्यते तं करोति, अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षू करोति । उच्चक्षू भवति । उच्चक्षू स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यतइत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कार्त्स्न्ये इति किम् । एकदेशेन पटः शुक्ली भवति । विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्च्विरप्यभ्यनुज्ञायते । स च कृभ्वस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपद्यते । अग्निसाद्भवति । उदकसात्संपद्यते । उदकसाद्भवति

लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथाभिविधेः कार्त्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथाऽस्या सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात्संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्संपद्यतइति । कार्त्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भावइति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृभ्वस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं करोति, राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्त्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देयइति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययो ऽनुवर्त्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्वस्तिभिरिति नात्र संबध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येष्वुदाहार्याः । पुरुषान्गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरून्गच्छति, पुरुत्रा

गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुत्रा वसति । मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्‌द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सो ऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्व्यच् अवरार्धं यस्य तद् द्व्यजवरार्धम् । अवरशब्दोऽपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्धं द्व्यच्कं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराड्डाच्प्रत्ययो भवति । कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्धादिति किम् । श्रत्करोति । अवरग्रहणं किम् । खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनिताविति किम् । पटिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितबाधनार्थः । पटपटासि । अत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्‌द्व्यजवरार्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र । पुनः कृञ्ग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पटम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृञ इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण-

शब्दो ऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृञ इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृञ इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्त्रा करोति मृगं व्याधः । सपत्त्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्रा करोति । शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्यथनइति किम् । सपत्त्रं वृक्षं करोति जलसेचकः । निष्पत्त्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृञ इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां वहिर्निष्कासनम् । निष्कुला करोति पशून् । निष्कुष्णातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृञ इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृञ इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दो ऽनृतप्रतिपक्षवचनः क्व चित्तु शपथे च वर्त्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्क्रेतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथइति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणइति किम् । भद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्तेः, यें प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराजं, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति ङीब्भवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपता-

* कोशनिषदिनी । स्रक्त्वचिनी । पा० २ ।

परशब्दादिति निर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सखिभ्य-ष्टजित्येवमादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । परमराजः । परमगवइति ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थः । अतिसक्थः । स्वक्षः । अत्यक्षः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न रक्षति । किंसखा यो ऽभिद्रुह्यति । किंगौर्यो न वहति । किं क्षेपइति समासः * । क्षेपइति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् । अनृचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरु-षात्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो वि-कल्प्यते । अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । संख्ययाव्ययासन्नेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः ।

* किं क्षेपइति समास इत्यधिकमत्र, परं त्वयमपपाठः पदमञ्जर्यो दर्शनात् ।

उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येयइति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहुगणादिति किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्य निस्त्रिंशाद्यर्थम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताङ्गुलिभ्यो, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर् अप् धुर् पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽक्षे न । सामर्थ्याद्धुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अक्षसम्बन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बह्वृचः । अर्द्धर्चः । पुर् । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर् । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनक्षइति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥ अनृचो माणवके ज्ञेयो, बह्वृचश्चरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बह्वृचो ब्राह्मणः । अनृक् साम । बह्वृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥ द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः* । अदर्शनादिति किम् । ब्राह्मणाक्षि । कथं कवराक्षं गवाक्षमिति । अश्वादीनां मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कवराक्षं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैष दोषः । चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनड्वांश्च, धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । पादस्य पद्भावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा, सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निःश्रेयसम् । निःश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न

* उपमितमित्यारभ्य समास इत्यन्तोऽयमपपाठः पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगुः । द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति । द्वयोरायुः, द्व्यायुस्त्र्यायुरिति । ततो द्वन्द्वः । ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । इह न भवति । ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य ऋग्यजुरुन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उक्षशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥ चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्च्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्च्चसम् । हस्तिवर्च्चसम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पल्यवर्च्चसम् । राजवर्च्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यो वसीयःश्रेयःशब्दो तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति। सप्तम्यर्थे वर्त्तते इत्यर्थः। उरसि वर्त्तते। विभक्त्यर्थे यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम्। सप्तमीस्थादिति किम्। प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये। अनुगवं यानम्। यस्य चायाम इति समासः। आयामइति किम्। गवा पश्चादनुगु॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम्। द्विस्तावा वेदिः। त्रिस्तावा वेदिः। वेदिरिति किम्। द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति। प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः। प्राध्वं शकटम्। निरध्वम्। प्रत्यध्वम्। उपसर्गादिति किम्। परमाध्वा। उत्तमाध्वा॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य, द्व्यङ्गुलम्। त्र्यङ्गुलम्। तद्धितार्थ इति समासः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः। अव्ययादेः। निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम्। अत्यङ्गुलम्। तत्पुरुषस्येति किम्। पञ्चाङ्गुलिः। अत्यङ्गुलिः पुरुषः। तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति यावत्॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापराधरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । सख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह्न इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । नह्यहःशब्दात्परोह'शब्दः सभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरह्नोर्भवः, द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यह्नः । निरह्नः । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । संख्याताह्नः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्व्यहः । त्र्यहः । समाहारइति किम् । द्वयोरह्नोर्भवो, द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । तद्धितार्थ इति समासे कृते ऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह्न इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृत वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः । के चित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्रराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्मान्न भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति । लव्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हीयस्य ठको ऽध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्ग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां भवति । अग्रं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्द-स्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तक्षा, ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, तस्य तक्षा, कौटतक्षः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजतक्षा ॥

अतेः शुनः ॥ ९६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् । वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमानात्खल्वपि । फलकमिव सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्धितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः, अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवल्लिङ्गं न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्याः, अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली समाहृतौ, द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्व्यञ्जलिः । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव । द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । हस्तिचर्मे जुहोति । ऋषभचर्मे ऽभिषिञ्चति । अनन्तात् । देवच्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् । बिल्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद शब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः ।

अवन्तिब्रह्मः । * योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । स्रक्च त्वक्च, स्रक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्दृषदम् । संपद्विपदम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् । तत्पुरुषान्मा भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः, पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारइति किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभावइति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र झयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्मर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुव्रीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । चतुर् । यद् । तद् ॥ जराया जरस् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो ऽक्ष्णः ॥ पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

---

* कागीब्रह्म । इत्यधिकमन्यत्र ।

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

झयः ॥ १११ ॥

झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पो ऽनुवर्त्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दो ऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहाविति किम् । परमसक्थि । परमाक्षि । सक्थ्यक्ष्णोरिति किम् । दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः । टचि प्रकृते षज्ग्रहणं स्वरार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री ।

दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थ्यं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तत्र यस्मिन्पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्व्यङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्धितार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यचा भवितव्यम् । दारुणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वाक्यपदार्थ एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रइति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासो ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः ।

दशकमासिकः । सो ऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते । अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । द्रुरिव नासिका ऽस्य, द्रुणसः । * वार्ध्रीणसः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको वराहः ॥ खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षे ऽच्प्रत्ययोपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः ॥ शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृश्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका ऽस्य, उन्नसः । प्रणसः । उपसर्गाद्बहुलमिति णत्वम् ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका ऽस्य विग्रः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वो ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षि-

* खरणसः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रस्य, नारिकुचः । चतस्रो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य, असक्थः । असक्थिः । दुःसक्थः । दुःसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिशक्त्योरिति केचित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा ऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणं नैव स्मर्यते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । छन्दसीति किम् । बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो धर्मो ऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति

किम् । परमः स्वो धर्मो ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वेण्दं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दो न पदसमुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्य्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने तृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्ममस्य. दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति किम् । क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यादिमिच् प्रत्ययो भवति । तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषे ऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विदण्

प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषात्क चिदिष्टिधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति । प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभयाबाहु । एकपदि । प्रोह्यपदि । आढ्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्णि । संहतपुच्छि । उभाबाहु उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशो भवति । ऊर्ध्वे जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वज्ञुः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधो ऽस्याः, सा कुण्डोध्नी । घटोध्नी ॥ ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोधो धेनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य, शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धो ऽस्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । सूपो ऽल्पो ऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्येव गन्धो ऽस्य, पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाद्धस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवं

सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र ङीप्प्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पत्रदन्तमालभेत । उभयदत आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञाया विषये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति । अयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

---

* सूनपदी । मूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विपदी । सुपदी । सूकरपदी । सूचीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्या परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दीप्तिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ

समासे । उन्नतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुद-मुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । अवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनड्वान् पयो नौर्लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः । उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनड्वान् । नौः । पयः । लक्ष्मीः । दधि । मधु । शालिः ॥ अर्थान्नञः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इनन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनो ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ॥

नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद्बहुव्रीहेरृकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्व्यः कुमार्यो

ऽस्मिन्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ऋतः खल्वपि । बहुकर्तृकः । तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः । बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र सामान्येन समासान्त ऋक्पूरिति । नैतदस्ति । विशेषे स इष्यते, अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति । शेषादिति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । नद्यृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राता ऽस्य सुभ्राता । वन्दितइति किम् । मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । बह्व्यो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नद्लक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनो ऽयं ल्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्यग्रो नवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

समाप्तः पञ्चमो ऽध्यायः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो भवतीति मात्रकस्यैव द्विर्वचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाज्येव । तथाहि ।

सङ्घाच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो ऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिद,मावृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादो ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिटिषति । अशिशिषति । अरिरिषति । अर्त्तेः स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इट् क्रियते तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यी । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीङो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमिच्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चिचिषति । न्द्रा इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिषति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । के चिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्दिद्रीयिषतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उब्जि-

जिषति । यदा बकारोपध उब्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अरार्यते । अर्तेरर्त्यर्तिशूर्णोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यियिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषिषति ॥ कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । असूयियिषति ॥ वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुपुतित्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणं किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्ष

भक्षहसनयोरित्यतः प्रभृति वेवीङ् वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेव्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घो ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः। कश्च प्रकारः। तुजेर्दीर्घोभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनड्वान् दाधार । स्वधां मीमाय । दाधार । स तूताव । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो ऽन्यत्र न भवति । तुतोज शवलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोर्णुनाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊर्णोतेरिजादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । सस्वासो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । क्ष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । संमान्या मरुतः संमिमिक्षुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपक्षति । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य । पापच्यते । अटाट्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोर्णोनूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्रेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां णयन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्वल्लघुनि चङ्परऽइति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात्र प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाशृ दानइत्येतस्य धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वांसो दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति षह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियतेनेनेति चक्रम् । चिक्लिदम् । कृञः क्लिदेश्च घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः ।

वद्‌ावद्‌ः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चनो रथः । चलं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य घुत्वमाक् चागमो भवति । परस्याभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक्च भवति । अभ्यासस्यचोगागमो दीर्घश्च भवति । पटूपटः ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्र उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात्स्त्रियामणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्र इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । ष्यङ इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य ग्रामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । ष्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु ष्यङि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोरुत्तरपदयोरिदं संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति । ष्यङन्ते यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि ष्यङ एव संप्रसारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा परेरिति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे

ष्यङः संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुद्गन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः । अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति । बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धुशब्दः ॥ मातचमातृकमातृषु ॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माता अस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् नद्यृतश्चेति कबपि विकल्प्यते । कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । ष्यङ इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । ञिष्वप् शये । यजादयो, यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः । सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊढः । ऊढवान् । वस । उषितः । उषितवान् । वेञ् । उतः । उतवान् । व्येञ् । संवीतः । संवीतवान् । ह्वेञ् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् । टुओश्वि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेञो वयिः, व्यध ताडने, वश

कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओव्रश्चू छेदने, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, भ्रस्ज पाके, इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च सम्प्रसारणं भवति । ग्रह । गृहीतः । गृहीतवान् । ङिति । गृह्णाति । जरीगृह्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । ङिति । जिनाति । जेजीयते । हल इति सम्प्रसारणदीर्घे कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेञो वयिरादेशस्तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेञ इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्वयेर्विधिरेवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधाद् वयेर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षान्निर्देशेन वयेः स्पष्टीक्रियते । व्यध । विद्धः । विद्धवान् । ङिति । विध्यति । वेविध्यते । वश । उशितः । उशितवान् । ङिति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् । ङिति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राङिणति प्रत्यये सम्प्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । व्रश्चेः । वृक्णः । वृक्णवान् । अथ कथमत्र कुत्वं व्रश्चभ्रस्जेति हि षत्वेन भवितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र षत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । ङिति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्टः । पृष्टवान् । ङिति । पृच्छति । परीपृच्छ्यते । प्रश्नः । नङि तु प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । ङिति । भृज्जति । बरीभृज्ज्यते । सकारस्य झलां जश् झशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रहादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्र-

मारणं भवति । यत्रि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्वाप । सुष्वपिथ । यज । इयाज । इयजिथ । टुवप् । उवाप । उवपिथ । यहादीनां, तत्र यहेरविशेषः । जग्राह । जग्रहिथ । ज्या । जिज्यो । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध । विव्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चतेः मन्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिःशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् संप्रसारणे संप्रसारणेऽसति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च । वव्रश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकित्यर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्धातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकाराद्वेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति । असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लघूपधगुणस्तस्य णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । किती निवृत्तं, ङितीति केवलमिहानुवर्त्ततइत्येतद्दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥

ञिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति किम् । स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते। वशेर्द्धातोर्यङि परतः सम्प्रसारणं न भवति। वावश्यते। वावश्येते। वावश्यन्ते। यङीति किम्। उष्टः। उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते। चायृ पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो भवति। चेकीयते। चेकीयेते। चेकीयन्ते। दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम्। चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति। स्फीतः। स्फीतवान्। निष्ठायामिति किम्। स्फातिः। स्फातिर्भवतीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य। निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिड्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च। स्फी इत्येतच्च स्वर्यते। स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोर्ष्ट्येरप्येतयोर्द्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम्। स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति। प्रस्तीतः। प्रस्तीतवान्। संप्रसारणे कृते श्यन्वन्त्वं विहितमिति निष्ठानत्वं न भवति। प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्। प्रपूर्वस्येति किम्। संस्त्यानः। संस्त्यानवान्। प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्। प्रसंस्तीतः। प्रसंस्तीतवान्। तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातो-

* यङीति किम्। उष्टः उशन्तीत्येतदस्मिन् पुस्तके नास्ति।

र्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्योऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति केचिदाचक्षते । न किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् । अभिसशीनमभिसश्यानं वा । अवसशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं स्त्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । श्रा पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च

* अभिसशीनमित्यारभ्य स्त्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तः पाठः प्रक्षिप्तो वेदितव्यः, पदमञ्जर्यां तस्य दर्शनात् ।

पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते विभाषा । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शृभावो भवति । अन्यत्र न भवति । श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति । यदापि वाक्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । श्रातिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि शृतमितीष्यते । शृतं क्षीरं स्वयमेव । शृतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूध इति ॥

लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुकृष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनमेरनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयेते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिड्यङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्युभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि । अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्ध्यावादेशश्च । तत ओः पुयण्ज्यपरे इत्येतद्वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्वः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्चङोरिति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतो ह्वः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाह्वाव्यावेपां युगिति प्रागेव युग्न भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्व इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोहूयते । जुहूषति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्व इति वर्त्तते । छन्दसि विषये ह्वयतेर्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । ह्वेञो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवङादेशश्च । न च भवति । ह्वयामि मरुतः शिवान् । ह्वयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्त्तते । चायतेर्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति । विधुना निनिक्यु । नान्य निक्युर्न निनिक्युरन्यम् । निच्युसि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्य ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते । अपस्पृधेथामिति । स्पर्द्ध संघर्षे इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अस्पर्द्धेथामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पर्द्धेरपपूर्वस्य लङ्याथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपास्पर्द्धेथामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्च पूजायामर्ह पूजायामित्यनयोर्द्धात्वोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्त्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः । यद्वा अर्केणानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् । चिच्युषे । च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । चिच्युषे । चुच्युविषइति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रीञ् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां श्राभावः । श्रातास्तइन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो ग्रहाः । अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु श्राभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते । यदि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंवादो द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्तं ऊर्ज्जम् । तां रैमेध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विद्धः । व्यच । विचितः । व्येञ् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं निर्देशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुवमघोनामतद्धिते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ * ॥ ऋचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिस्र ऋचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे इति समासान्तः । छन्दसीति किम् । त्र्यृचं कर्म ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिड्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितीति किम् । उवाच । उवयिथ ॥

वेञः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । वेञ् तन्तुसंतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेञ इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येञः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ।

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्येञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येञित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिव्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्बाध्यते ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लै । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एच इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । ग्लायति । म्लायति । कथं जग्ले, मम्ले । नैव विज्ञायते । शकार इत्यस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति । सुग्लः सुम्ल इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुग्लानः सुम्लान इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति। संविव्याय। संविव्ययिथ। लिट्यभ्यासस्येत्यभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। वाल्यचो ञ्णितीति वृद्धिः॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते। स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति। विस्फारः। विस्फालः। विष्फारः। विष्फालः। स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य इति वा षत्वम्॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये, इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते। षिधु हिंसासंराद्ध्योरित्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्यैचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति। अन्नं साधयति। ग्रामं साधयति। अपारलौकिकइति किम्। तपस्तापसं सेधयति। स्वान्येव कर्माणि सेधयन्ति। अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते। तापसः सिध्यति। ज्ञानविशेषमासादयति। तं तपः प्रयुङ्क्ते। स च ज्ञानं विशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरेत् परलोकप्रयोजनो भवति। इह कस्मान्न भवति। अन्नं साधयति। ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति। सिधिरत्रार्थो निष्पत्तिः। तस्याः प्रयोजनमेतत्। तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न अस्य पर्युदस्यते। साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे हात्रावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते। सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते। मीञ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय,इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्-

प्रत्ययोत्पत्तेरलोऽन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति। प्रमाता। प्रमातव्यम्। प्रमातुम्। प्रमाय। निमाता। निमातुम्। निमातव्यम्। निमाय। उपदाता। उपदातव्यम्। उपदातुम्। उपदाय। उपदेशएवात्वविधानादविषणोत्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति। आकारान्तलक्षणश्च भवति। उपदायो वर्त्तते। ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः॥

विभाषा लीयतेः॥ ५१॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च। लीङ् श्लेषणइति दिवादिः ली श्लेषणइति क्र्यादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते। लीयतेर्द्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति। विलाता। विलातुम्। विलातव्यम्। विलाय। विलेता। विलेतुम्। विलेतव्यम्। विलीय॥ निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ ईषत्प्रमयः। प्रमयो वर्त्तते। ईषन्निमयः। निमयो वर्त्तते। ईषद्विलयः। विलयो वर्त्तते। अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम्। एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति। कस्त्वामुल्लापयते। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते॥

खिदेश्छन्दसि॥ ५२॥

विभाषेति वर्त्तते। खिद दैन्यइत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेशो भवति। चित्तं चिखाद। चित्तं चिखेद। छन्दसीति किम्। चित्तं खेदयति॥

अपगुरो णमुलि॥ ५३॥

गुरी उद्यमनइत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति। अपगारमपगारम्। अपगोरमपगोरम्। आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति णमुल्। अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल्॥

चिस्फुरोर्णौ॥ ५४॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यद्भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्धेतुः, तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य ञिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । भीस्म्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्वपक्षे न भवति । त्रिभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुग्विधीयते । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं कारणात्र हेतोर्दैवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् । ष्मिङ् ईषद्धसनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयइति किम् । कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेर्थो ऽभिधीयते । नहि मुख्ये भये स्मयतेर्वृत्तिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतो ऽमागमो भवति । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् ।

द्रष्टव्यम् । लघूपधगुणापवादोऽयममागमः । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति पूर्वं तु बाध्यते । झलीति किम् । सर्जनम् । दर्शनम् । अकितीति किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति । रज्जुसृड्भ्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, झल्यमकितीति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । त्रप्ता । तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तृप प्रीणने दृप हर्षमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ढा । वर्ढुम् । वर्ढव्यम् । वृहू उद्यमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वात्त्वास्येड् विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् । भेत्ता । छेत्ता । झलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकितीत्येव । तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षन्निति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षन्निति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमित्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसो ऽपत्यं, हास्तिशीर्षिः * । बाह्वादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि अचीति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिञो ऽणिञोरनार्षयोः ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । दृश्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, वर्त्तिष्योऽत्र यत्नः । अणिञन्तात् वा परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यस्तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनन्नसा । मास् । मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा । हृत् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत । असन् । असिक्तोऽस्य वरोहति । यूषन् । या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । दोषन् । यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्नोवद्यति । शकन् । शक्नोवद्यति । उदन् । उद्नो दिव्यस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् । पादौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

---

* पैलुशीर्षिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति ॥ पद्दन्निषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस् पृत् स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्पचन्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्त्यम् । पृतनासु मर्त्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् क्षुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्क्षुद्रः ॥ यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह । सहते । षिच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षडिकः । षण्डः । आदेरिति किम् । कर्षति । क्षपति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अजदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्विञ्जिस्वपितयश्च । मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वान्न भवतीति अप्राप्ते विधानम् । * सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसृवर्जम् ॥ ष्ठुञ्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षोडीयति । षण्डीयति । ष्वष्कते । ष्ठिवु इत्यस्य द्वितीयस्यकारष्ठकारश्चेष्यते । तेन तेष्ठीव्यते टेष्ठीव्यते इति चाभ्यामरूपं द्विधा भवति ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीञ् । नयति । णम । नमति । णह । नह्यति । धात्वादे-

* मकारवकारयोरित्यारभ्य विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

रित्येव । अणति । मुख्यानीरयमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थे णादयो धातवः क्वचिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते अथ वा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाथृनाधृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणान्निवृत्तम् । तेन धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् । दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । क्नूयी । क्नूतम् । गोधाया ढ्रक् । गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । स्रिवेः । आस्रेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते । क्नूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् । कण्डूयतेः क्विप् । कण्डूः । लोलूयतेः । लोलूः । व्रश्चादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिःशेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते । वेरिति क्विबादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । स्पृशोनुदके क्विन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो ण्विः । अर्द्धभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । दृदृभ्यां विन् । दर्विः । कृगृशृदृजागृभ्यः क्विः । जागृविः ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यतइति लोपः । हलन्तात् ङ्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तक्षा ।

उखास्रत् । पर्णध्वत् । ङ्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । आबन्तात् । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः मिनोएश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अबिभर्भवान् । भृञो लङि तिपि श्लौ भृञामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् । ग्रामणीः । सेनानीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । भिनत्ति । छिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । चिच्छेद । अथ किमर्थं हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । उखास्रत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्रुत्वं च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्रातो रोरप्लुतादप्लुतइत्युत्वं न स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ।
रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो । ह्रस्वान्तात् । हे देवदत्त । हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दाद् तोऽमित्यम् । अमि पूर्व इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र डिदयमड्डादेशस्तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावान्नास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

---

* बिभर्तीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

णि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या क्षेत्रा । या वना । यानि क्षेत्राणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय । ग्रामणीः । पितीति किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमो न त्वदन्तः । तेन चिच्छिदतुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यतइति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, छइति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविध्योः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् । आछाया । आच्छाया । प्रमाछन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव

दीर्घस्य तुगागमो भवति। ह्रीच्छति। म्लेच्छति। अपचाच्छायते। विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते। पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति। कुटीच्छाया। कुटीछाया। कुवलीच्छाया। कुवलीछाया ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम्। विश्वजनछत्रम्। नच्छायां कुर्वोपराम्। नछायां कुर्वोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति। दध्यत्र। मध्वत्र। कर्त्रर्थम्। हर्त्रर्थम्। लाकृतिः ॥ इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ भो३ इ इन्द्रम्। भो३ यिन्द्रम्। अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासङ्ख्यं भवन्ति। चयनम्। लवनम्। चायकः। लावकः। कयेते। व्ययेते। यावनर्णेङ्गौ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव् औकारस्याव् स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। नाव्यो ह्रदः। वान्त इति किम्। रायमिच्छति रैयति। यीति किम्। गोभ्याम्। नौभ्याम्। प्रत्यय इति किम्। गोयानम्। नौयानम् ॥ गोर्यूतौ छन्दसि ॥ * ॥ गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः। आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। छन्दसीति किम्। गोयूतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः। गव्यूतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । ओयते । औयत । लैयमानिः । पैयमानिः । अत इञ् । एवकारकरणं किम् । धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति । बाभ्रव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्यार्थइति किम् । क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्धातोस्तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतो ऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थइति किम् । क्रेयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ हृदय्या आपः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुत्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आद्गुण इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्धि भिन्नादिषु नत्ववद्भावादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्ययमतिदेशार्थः । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्धिवति प्रातिपदिकम्, ऊङित्यप्रातिपदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्त्तुं ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृक्षावित्यत्र सुब्भोकारः असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते, तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । हूयतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावादात औ णल इति न भवति । अस्यै अश्व, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेङः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवत् भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, न हि तेन निवर्त्यते, तत्रावयवे त्वानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

कोमिचद् इत्यत्र एङः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादुपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वान्न भवति । कोस्य योस्य कोस्मै योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति षत्वं न भवति । तुग्विधौ । अधीत्य प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्मबन्धू । परिवीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । ङौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते छत्रम् । इटि । अपचेच्छत्रम् । अपचे छत्रम् । आद्गुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो नित्योत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुग्विकल्प इष्यते ॥

आद्गुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवर्श्यः । खट्वर्श्यः । तवल्कारः । खट्वल्कारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरवर्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका । खट्वैडका । ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः । ब्रह्मौपगवः । खट्वौपगवः ॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेचि एध वृद्धावित्येतस्मिन् ऊठि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठौहे । ऊठ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्योस्त्वेङिपररूपापवादः । ओमाङोश्चेत्येतत्तु

पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भवति । उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव । उप इत, उपेतः ॥ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अक्षौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वैरम् । स्वैरिणी * ॥ प्रादूहोढ्योढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौहः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः † ॥ ऋते च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखेन ऋतो, दुःखार्तः । ऋत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । समासइति किम् । सुखेनर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र । प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥ ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ९० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो योऽच् अचि च पूर्वो य आट् तयोः पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐक्षिष्ट । ऐहत । ऐक्षिष्यत । औभीत् । आर्ध्नोत् । औब्जीत् । चकारोऽधिकविधानार्थ उस्योमाङ्क्ष्वाट इति परत्वात् पररूपबाधनार्थः । औस्रीयत् । औकारीयत् । आ ऊढा ओढा, तामैच्छत्, औढीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । उपार्ध्नोति । उपसर्गादिति किम् । खट्वर्च्छति । मालर्च्छति । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात्, प्रर्च्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप ऋकारीयति । उपर्कारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः

---

* स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वैरः । स्वैरी । पा० ८ ।

† अत्र वार्त्तिके ऊढग्रहणं प्रौढ इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । उपर्कृ इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

आद्दिरित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धाता-वृकारादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति । उपार्षभीयति । उपार्षभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यं विधिरिति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति ह्युच्यतएव ॥

औतो ऽम्शसोः ॥ ९३ ॥

ओतो ऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति। गां पश्य । गाः पश्य। द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-यमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात् सुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥

आद्दिरित्येव, उपसर्गाद्धाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्य-नुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं करोति । उपेडकीयति । उपैडकीयति । उपोदनीयति । उपौदनीयति ॥ शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्नि ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनि-योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल ओतुः, स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ॥ एमन्नादिषु

छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपा त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्मन्, अपां त्वोद्मन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आङि खल्वपि । आ ऊढा, ओढा । अद्य ओढा, अद्योढा । कदा ओढा, कदोढा । तदा ओढा, तदोढा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ ऋश्यात् अर्श्यात् अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्, अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उस्रा, कोस्रा । का उषिता, कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति । गुणइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डाग्रम् । यूपाग्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । झटत् इति, झटिति । छमित् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इता-

विति किम् । पटन् अत्र, पटद्त्र ॥ अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सत् इति, सदिति । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । इकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य यो ऽत्शब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति । पटत्पटेति करोति । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं पटत्पटेति करोति ॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्त्तते । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * । पट इत्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विर्वचनं तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेष्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डाग्रम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृश्यः । अक इति किम् । अग्नये । सवर्णइति किम् । दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शेते । नाज्झलावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ॥ * ॥ ऋति सवर्णे परभूते तत्र ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः, होतृृकारः । यदा न ऋ तदा दीर्घ एव होतॄकारः ॥ ऌति ऌ वा वचनम् ॥ * ॥ ऌति सवर्णे परतो ऌ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऌकारः । होतॢकारः । होतॄकारः । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरुक्तो दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य ऌवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ॠकारः क्रियते ॥

* पटपटाकरोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते। प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्त-त्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति। अग्नी। वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पर-रूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्व, पुरस्तादप-वादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति । अचीत्येव । वृक्षः । प्लक्षः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पत्ते परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तॄन् । हर्तॄन् । षण्डकान् । स्थूरान् । अरकान्पश्य । सर्वएते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रति-पादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा । लुम्मनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचनइति पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्येति । तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृक्षाः । प्लक्षाः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृक्षौ । प्लक्षौ । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृक्षाः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्मबन्ध्वौ । ब्रह्मबन्ध्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मारुतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मारुत्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । वृक्षम् । प्लक्षम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्वं एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णो ऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव । शमीं च । शम्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । ग्रहि । गृहीतम् । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्सम्प्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविघ्नतार्थं वचनमिति वक्ष्ये पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकह्वौ । शकहूयम् ॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ इति किम् । दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् । वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥

एङ इति वर्तते, अतीति च । एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङसिङसोरित्येव । ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्ट-

योः स्थाने यः स लभते ऽन्यतरव्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा रात्सस्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

ङसिङसोरिति वर्त्तते, उदिति च। ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति। सख्युरागच्छति। सख्युः स्वम्। पत्युरागच्छति। पत्युः स्वम्। खीशब्दस्योदाहरणम्। सह खेन वर्त्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति। सखीयतेः क्विप् सखीमन्तस्य ङसिङसोः सख्युरिति। तीशब्दस्यापि। लूनमिच्छति, लूनीयति। लूनीयतेः क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति। लून्युः स्वम्। निष्ठानत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम्। विकृतनिर्देशादेवेह न भवति, अविमखेरागच्छति, मेनापतेरागच्छतीति। सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते। अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारे ऽप्लुते परत उकारादेशो भवति। वृक्षोऽत्र। प्लक्षोऽत्र। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन्प्राप्ते उत्वं विधीयते। उत्वमस्याश्रयत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति। अत इति किम्। अग्निरत्र। तपरकरणं किम्। वृक्षा अत्र। सानुबन्धग्रहणं किम्। स्वरत्र। प्रातरत्र। अतीत्येव। वृक्ष इह। तस्यापि तपरत्वादिह न भवति। वृक्ष आश्रितः। अप्लुतादिति किम्। सुस्रोता३ अत्र न्वसि। अप्लुत इति किम्। तिष्ठतु पय आ३श्विन्। अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति। पुरुषो याति। पुरुषो हसति। पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङो ऽतीत्येव। एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थादिह

प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्त-रित्ययमयमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहण-मिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कारणात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेन्निमित्त-कार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये भवतः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्चन्ति । अव्यपरइति किम् । ते ऽवदन् । ते ऽयम्रयम् । एङिति किम् । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत् । केचिदिदं सूत्रं नान्तः पादमव्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्ये-तेषु यकारवकारपरेष्वति परतो ऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अव-क्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एङन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् ॥ अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुरुशब्दं संबुद्ध्यन्तमधीयते तदुदाहरन्ति, उरो अन्तरिक्षं सजूरिति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेम्बेम्बालेम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु । जुषाणो अप्तुराज्यस्य ।

वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बि-के । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् । अधोग्ये । अयशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्त इति चशब्देनानुकृष्यते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्ते ऽकारादौ परतो यजुषि विषयएङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेर्लङि थासि तिङ्ङतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव । यद्रुद्रेभ्योवपथाः । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातः प्रति-षिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा । गोयम् । गो अयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवा-जिनम् । गोजिनम् । गवोदनम् । गवौदनम् । गवे.ष्ट्रम् । गवुष्ट्रम् । आद्युदा-

त्तरवायमादेशो निपात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गवो ऽयमस्य, गवाय इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवाक्षइत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्थे ऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः* ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्तत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति । अभ्रआँ अपः । गभीरआँ उग्रपुत्रे जिघांसत । केचिदाङो ऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ।

* यज्ञचक्रः । पा०२ ।

कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खट्वेन्द्रः । असवर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यथादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिनि । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् ॥ ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा अक्षः । का ईमारे पिशङ्गिला । यथा अगमत् ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होतृ ऋश्यः * । ऋतीति किम् । खट्वेन्द्रः । अक इति किम् । वृक्षावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्ष इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपे ऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतो ऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका३ इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गला३ इति, सुमङ्गलेति । वत्करणं किम् । अप्लुतइत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी३ इति । वायू३ इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः प्लुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु ही३ इदम् । चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा३ इयम् । वशेयम् ॥

* पोतृ ऋश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दिव उत् ॥ १३१ ॥

गड़ः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्त्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य, द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति । तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूठ् प्राप्नोति । पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदो यावककारौ नञ्समासे न वर्त्तेते तयोर्यः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् । यो ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् । एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति रूपभेदेपि साकच्कावेतत्तदाविव भवतः । अनञ्समासइति किम् । अनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एषोत्र । सोत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्षआसनि । एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुरुध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । सइव व्याघ्रो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् ।

पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्क्रीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ न भवतः । तिङ्ङतिङ इति निघातोपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनान्नास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः संचस्करुरिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं च ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अड्भ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अड्व्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात्पूर्वः क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति । संस्कर्त्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संपुंकानां सत्वमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्त्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वञ्जामिति षत्वम् । उपस्कर्त्ता । उप-

स्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषणइति किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमन्नमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थे करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात्पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत् । एधोदकस्योपस्कुरुते । काण्डगुणस्योपस्कुरुते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् । उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वो भवति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद्‍ यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् । प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरताविवत्येव । अपाद्गुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यद्दालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरूणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौषधिजातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरूणि कुतुम्बुरूणि तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् । अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्यं सबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो न संभवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । यत्रैवं नाथे

एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवित-प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्पदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । चरेराङि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमन्नमलं, तस्मिन्नभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अवकीर्यतइत्यवस्करो ऽन्नमलम् । तत्संबन्धाद्देशोपि तथोच्यते । वर्चस्कइति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात्किरतेर्ऋदोरबित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् । अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विष्किर इति किरतेर्विपूर्वात्इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्यये

विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्चन्द्रो युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्त्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति किम् । प्रतिगतः कशा, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपा-

त्यने परिव्राजके त्विनिरिति। मस्करो वेणुः। मस्करी परिव्राजकः। वेणुपरिव्राजकयोरिति किम्। मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः। के चित्पुनरत्र माङ्युपपदे करोतेः करणे ऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति माङश्च ह्रस्वत्वं सुट् च। मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः। वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करो दण्ड इति। परिव्राजकेपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छील्य इनिर्निपात्यते। माङो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव। माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते। स त्वेवमाह। मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे॥ १५५॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये। ईषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः। कास्तीरं नाम नगरम्। अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगरइति किम्। कातीरम्। अजतुन्दम्॥

कारस्करो वृक्षः॥ १५६॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति। कारं करोतीति दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः। कारस्करो वृक्षः। वृक्ष इति किम्। कारकरः। के चिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्॥ १५७॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये। पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः। रथस्या नदी। किष्कुः प्रमाणम्। किष्किन्धा गुहा॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च॥ तस्करश्चोरः। बृहस्पतिर्देवता। चोरदेवतयोरिति किम्। तत्करः। बृहत्पतिः। संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम्॥ प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि॥ तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गवि कर्तरि। प्रस्तुम्पति गौः। गवीति किम्। प्रतुम्पति वनस्पतिः। पारस्करप्रभृ-

तिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्कमनुदात्तम् । कः पुनरसौ वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते । लुनाति । श्नास्वरं तस्स्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्स्वरमाम्स्वरः । लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनड्वाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्थानि दधनीत्यनङ्स्वर. प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परनित्यान्तरङ्गाप वादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्ष्णोत्तरासङ्गपुत्त्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्व तन्नञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं

क्रिम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दस्यानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । म्लेच्छः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति ञित्स्वरः प्राप्तः । जप व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । के चित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दो ऽबन्तः स दूष्यएवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे ॥ हलश्चेति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ॥ स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ॥ वर्त्तनिः स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तस्यां वर्त्तनिशब्दोन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥ श्वभ्रे दरः ॥ श्वभ्रे ऽभिधेये दरशब्दोन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्तावन्यत्राद्युदात्तौ ॥ उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ॥ के चित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भक्षमन्थभोगदेहाः ॥ एते घञन्ता भक्षिर्ण्यन्तोपि घञन्त एव । एरज्ण्यन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्या-नुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोन्तोदात्तस्तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीब् उदात्तः । भस्य टेर्लोपः । पथः । पथा । पथे । पथिन्शब्दोन्तोदात्तः । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोन्तोदात्ताः । ड्मतुबनुदात्तः । अनुदात्तस्येति किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप-स्तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वाद-न्तस्य स्यात् । मा हि धुक्षाताम् । मा हि धुक्षाथाम् । यत्रेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्त-ग्रहणं किम् । वैदी । और्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णोति । गोपायति । यानि ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदुरम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥ चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते ॥ बहुपटवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादि-भ्यश्च्फञ् । कौञ्जायनाः । मौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि ञित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

---

* मौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

क्तिः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य क्तितोन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्ठक् । आक्षिकः । शालाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाज्जमेव लभ्यतइति जस्ग्रहणमुपसमस्तार्थमेकइच्छन्ति । अतितिस्राविल्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाच्चतुर्णादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भवति चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः । वाग्भ्यः । यता । यद्भ्याम् । यद्भिः । साविति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् । हरिणा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ । वाचः । विभक्तिरिति किम् । वाक्तरा । वाक्तमा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्त्रर्यते । तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्य-

---

* चतुरो देहीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

तस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्वचे । २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊर्क्. श्वोर्ज्जेत्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमासइति किम् । अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते तत्र गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ध्येषामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊठ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊठ् । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्दन्नोमासित्येवमादयो निशपर्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असृक्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्षआसनि । मत्स्यं न दीनउदनि क्षियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः । पुम् । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसा ।

पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । द्यौः । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । धृतादिपाठादष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तस्तत्र झल्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्युपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यतइति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदद्भ्याम् । नुदद्भ्याम् । तुदद्भिः । अन्तोदात्तादित्येव । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्या ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । तृजन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । तृन्नन्तोयमाद्युदात्तः ।

हल्पूर्वादिति किम् । वहति नावा ब्राह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाकूपत्नीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा ऽऽनुडसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्ध्वा । ब्रह्मबन्ध्वे । वीरबन्ध्वा । वीरबन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयणवकारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सकृल्ल्वा । सकृल्ल्वे । खलप्वे । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य श्नोः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तो भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षण्वता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मतुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते नुड्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेवान् ॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मतुब्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकएव स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनाना-मभिभञ्जतीनाम् । बह्वीना पिता । न च भवति नदीना पारे जयन्तीनां मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चा-नाम् । सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर् । चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्ता-पस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । झलीति किम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृ-भिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्णं सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् क्रुङ् कृद् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावे-कात्रस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । मा-

ववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यद्ववर्णान्तं तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट् । राजतिः क्विबन्तः । राजा । परमराजः । अङ् । अञ्चतिः क्विबन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् । क्रुङ् क्विबन्त एव । क्रुञ्चा । परमक्रुञ्चा । कृत् । करोतिः कृन्तिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः । सावेकाच इति ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । झलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृषु । झलित्येव । ना । ने ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सवन्ताद्यत् । चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । ऋहलोर्ण्यत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम-ह्न्विङोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो ङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासिस्तावत् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेतः । आस । आस्ते । वस । वस्ते । ङित् । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेशएव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यपि मुक् चकार-

मात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुकमनुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वा-दसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽप्यनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वा-द्बाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः । चिन्वन्ति । ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् पचावः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो हथ इति । लग्रहणं किम् । कर्तीह पचमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । अहन्विङोरिति किम् । ह्नुते । यदधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्ष्टाम् । मा हि कार्ष्टाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदा-त्तः । मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्षम् । २ । अनिट इति किम् । मा हि लाविषम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्त-म्यन्तं भवति । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्यो-दात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ इडप्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति ।

जायतु । अवीत्येव । ददात् । अनिटीत्येव । जवितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिर्द्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्रेति । बिभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकिविधम् । भैलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

* अनजाद्यर्थ आरम्भ इति पदमञ्जर्यां दर्शनादत्रापपाठः ।

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् । आम्रेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वो लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लित्स्वरेण मध्योदात्त ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकानिघाते कृते यक एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशएवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतरस्याम् । लुलविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः । वात्स्यः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः विदाः चञ्चा इत्यत्र यञि अञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तौ भवतः । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । क्षये जाग्रद्धि प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते दस्यूनाम् । एरजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि सञ्ज्ञाया घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽश्वः । करणमिति किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । द्रवः । एते ऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधात्किति कप्रत्ययान्तः । गुहा भिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शमरणौ संज्ञाया संमतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः

कर्मणि अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । यामः । घञन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहो गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घञन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः प्राप्तः क्व चित्कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वद्धिका । खर-कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यः कन् तस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्व चिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादि-राकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः । भीमः । द्व्यजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । त्रातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाद्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र थाथघञिति प्राप्तः स्वरो बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमन्नम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि क्तः, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्त । रिक्तः । सञ्ज्ञायां निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः । जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवाना,मर्पितं पितॄणाम् । पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति । अन्तोदात्तोपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकवोर्प्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ङयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । ङे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मह्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतो नावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति न चेन्नौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । चेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यत् । कण्ठ्यम् ॥ ओष्ठ्यम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । द्व्यच इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति। ईड्यम्। वन्द्यम्। वार्यम्। शस्यम्। दोह्या धेनुः। दुहनुबन्धकत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति नित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम्। वार्यमिति वृङ् संभक्तावित्यस्यायं ण्यत्। क्यब्विधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति। वेणुः। वेणुः। इन्धानः। इन्धानः। वेणुशब्दोयमजिवृरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तो नित्त्वान्नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। इन्धानशब्दोपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः। अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। तदेवमिन्धाने सर्वथा ऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते। वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति। त्यागः। २। रागः। २। हासः। २। एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति। कुहः। २। श्वठः। २। क्रथः। २। एते पचाद्यजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम्। करणीयम्। हरणीयम्। पटुजातीयः। मृदुजातीयः। प्रत्ययस्वरापवादोयम् ॥

चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति। मा हि चीकरताम्। २। न माङ्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्वधातु-

कानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाट्टयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेति दीर्घः । आदिति किम् । इक्षुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती । स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिनी ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अजिरवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः । वत्वं पुनराश्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञाया विषये । अहीवती । कृपीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ॥ चावतद्धित इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

---

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्याश्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजदृषत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तेप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमारभ्यते । कार्ष्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः । प्राणिरजतादिभ्योञित्यञ्प्रत्ययान्तो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवलजः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति पप्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निर्दिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकपुत्रः । स्नातशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तित्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्त्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थ । तुल्यश्वेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्श्वेतः । सदृग्लोहितः । सदृग्महान् । सदृशश्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः समानान्ययोश्चेति क्विन्प्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि कञन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थ । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कूपूर्वाल्लातेर्घञर्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरतेः कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी । अक्षेषु शौण्डो, ऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्देवनइति सप्रत्ययान्तोक्षशब्दोन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युडन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोपि कौ मोदतइति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तो नब्विषयस्यानिसन्तस्येति वा ऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः । पचादित्वादच्प्रत्ययान्तस्तस्य 'न्यग्रोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्व च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय । अब्राह्मणः । अवृषलः । कुब्राह्मणः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्नात्वाकालक इति । अव्यय । द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्तशब्दः पृषोदरादिरन्तादात्तः । सर्वरात्रशब्दो ऽच्प्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्यो-

णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोरुपोत्तमं रितीति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्गः, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषः, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णइति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेतीतन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्णतिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते । तत्र शमेर्बन्निति बन्प्रत्ययान्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दो ऽर्त्तिलूधूसू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दो ऽशूप्रुषीति क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं, न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यत्वाच्च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाणइति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दउत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिषदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्त्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च

षष्ठी न समस्यतइति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्यमिति किम् । परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ तयोर्लित्स्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिविमुच्योष्टेरूच्चेति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोपि घञन्तस्याथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्त । विशेषणसमासोयं मयूरव्यंसकादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवात, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । वातस्याभावो निवात.मर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोपि कुचेर्यन् डक्किच्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । ड्यक् प्रत्ययान्तोन्तोदात्त

इत्यर्थे । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते वसति । मुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोयं पार्श्ववाची, रूढिशब्दस्तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारदशब्दोयं प्रत्यग्रवाची तस्य नित्यसमासो ऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जूद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये नित्दिति च तत्र वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दो दृणातेः पुग् ह्रस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अनार्त्तवइति किम् । परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषया,स्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कलापिनोण् तस्मिन्निनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिना रूढिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जातावित्ति किम् । परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । षष्ठीसमासार्थे च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्योदात्तो वा । द्विगाविति किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणइति किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां चेति पक्ष आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पु-

रुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति याचितः । समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते । तत्र भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं दुष्करणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पणिनोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिञन्तत्वादाद्युदात्तः । तद्वदापिशलिः । उपक्रम । आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा एव । तत्रैत्येनं ध्यायन्तीत्याढ्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः पृषोदरादित्वाद्धस्य ढत्वम् । तदयमाढ्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्त्वादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । छाया । इषुच्छायम् । इषुशब्द इषेः किच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये नितिति वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । धनुःशब्दोपि नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त एव । इषूणां छायेति षष्ठीसमासः । छायाबाहुल्यइति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकइति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धितावायत्यां प्रीतिकरे वर्त्तेते । तद्धि हितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युडन्तेषु लित्स्वरः । हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समा पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः कन्याप्रियो मृदङ्गः। सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं त तिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। कन्य शब्दः स्वरितान्तः। प्रीताविति किम्। राजसुखम्। राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृति स्वरं भवति। गोस्वामी। अश्वस्वामी। धनस्वामी। अश्वधनगव कथित एव स्वरः। स्वमिति किम्। परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्व भवति। गृहपतिः। सेनापतिः। नरपतिः। धान्यपतिः। गेहे क इ प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः। सह इनेन वर्त्ततइति बहुव्रीहौ प्रकृत्य पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः। नॄ नये एतस्माद् ऋदोरप् अप्प्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः। धान्यमन्तःस्वरितम्। ऐश्वर्यमि किम्। ब्राह्मणो वृषलीपतिः। वृषल्या भर्त्तेत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति। पूर्वेण प्राप्त स्वरः प्रतिषिध्यते। भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषूपतिः। षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्व पदं वा प्रकृतिस्वरं भवति। भुवनपतिः। २। पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आद्यु दात्तः। रञ्जेः क्युचिति वर्त्तमाने भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसीति क्युन् ...

यान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्वाद्यायामपि प्रयुज्यते ॥

आगङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्तते । आगङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्तते । गमनमाशङ्क्यतइति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतर† मिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† ऽन्तिकस्य०-५।३।६३ ।

गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति किम् । सह मर्यादया वर्त्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽव्ययस्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र संपन्नशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्चोपधाया इत्यत्र हि चिदिति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र ज्य श्रवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचनज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् ।

* न द्रव्यस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वत् । गमनकनिष्टम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युडन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि । अज्वकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भावइति किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारघनाह्काः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वादिति ञ्यः प्रत्ययस्तस्य तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारत्निः । दशा-

रत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान्भृतो भूतो भावी वेति तद्धितार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्धितार्थएते समासा द्विगोर्लुगनपत्यइति कृताणप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम् । परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्चारत्न्यो दशारत्नय इति च यणगुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरत्निः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालान्न भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पते

मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क । ऊरुशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊरुशब्दो नुप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । निधनशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्व । कुम्भीपक्वः । विलासीपक्वः * । भ्राष्ट्रपक्वः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीषन्तावन्तोदात्तौ । भ्राष्ट्रशब्दष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । अपराह्णसिद्धः । सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते † ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसार्वसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसार्वसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावार्थोयमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्त्तेते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्भवति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदपत्येष्वभेदेन वर्त्तते । राजन्यइति किम् । द्वैप्यहैमायनाः ‡ । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । हैमेर-

* कन्दर्पोपक्व इति पाठः । अयमेव पाठसञ्जरीसंमतः ।

† प्रतिपद्यते । पाठः । ‡ द्वैप्यभैमायनाः पाठः ।

पत्यं युवा हैमायनाः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहण-मिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिषिक्तवंश्याः । बहुवचनग्रहणं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम् । वृष्णीनां कुमारा, वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम् । कुरुपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कनिति नित्त्वादाद्युदात्त एकशब्दः । त्रेस्त्रयस् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इञ् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इञश्चेत्यण् । तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेऽप्यापिशलाः, प्रोक्ताल्लुगिति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्योपसर्जन इति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः कार्तकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तकौजपौ । कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ । सावर्णिरिञन्तः । आवन्त्यश्मकाः । अवन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासो जनपदो ऽवन्तयः । तथा ऽश्मकाः । पैलश्यापर्णेयाः । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो द्व्यच इति विहितस्य फिञः पैलादिभ्यश्चेति

लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन पैलश्यापर्णेयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णेयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरसइत्युन्द्रचस्य यञो यञञोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्वमाश्रीयतएव । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण् तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनीति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत इञ् तस्य बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योऽञ् तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येञो बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेयाः । सणकबाभ्रवाः । बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः । आर्चाभिमौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि अपत्यबहुत्वे यञो लुक् । अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञो बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुक् क्रियते । बाभ्रवशालङ्कायनाः । बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः । शलङ्कु शलङ्कं चेति शालङ्कायनः । बाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञो बह्वच इति लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः । तस्य कठचरकाल्लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽण् इत्यणप्रत्ययस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइति प्रकृति-

भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठमर्पीत्यादिनोपसंख्यानेन टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतो ऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः । लौकाक्षस्य वा ऽपत्यं लौकाक्षिः । तस्य छात्त्रा लौकाक्षाः । स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दोन्तोदात्तः । मौदपैप्पलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । तस्य छात्त्रा मौदाः । तथा पैप्पलादाः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च, वत्सशब्दोन्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्त्राः । प्राग्दीव्यतो ऽण् । जरामृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यजेर्ण्यत् । यजयाचेति कुत्वाभावः । तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् ण्यत् । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त एव भवति । महतो व्रीहिः, महद्व्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु प्रागिवात्के ऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति। उष्ट्रसादि। उष्ट्रवामि। उष्ट्रशब्द उषेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति। गोः सादः, गोसादः। गां सादयतीति वा गोसादः। गोः सादिः, गोसादिः। गोसारथिः॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुरूणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम्। कृग्रोरुच्चेति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः॥ कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम्॥*॥ वृजीनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम्। वृजिशब्द आद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा। असूता जरती, असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्। सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच्। कपिलकादित्वाच्च लत्वम्। अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते। पारेवडवेव, पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः, तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इन्यणन्तः। पण्यकम्बलः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम्॥*॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्येष विहितः स्वरः। दास्या भारो, दासीभारः। देवहूतिः। देवजूतिः।

देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्युदात्तः । शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्त्तते । ओपधिः । ओपो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओपशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोयम् । चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेउत्तरपदे तदभिधेयार्थे यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते । कुण्डलशब्दोपि वृपादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना क्थन्प्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीषः स्वरेणान्तोदात्तः । तदर्थइति किम् । कुबेरबलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्दउत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लित्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिरित्यतेरिथिन्नितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थोयमारम्भः । केचित्पुनराहुः । ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वो विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्वघासः । श्वश्रुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्ये न भवति ॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

क्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् । अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । घनं तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्त उत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिकृताः । ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोयं मध्योदात्तः । कर्मधारय इति किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अहीन इति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥ द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः । सुखापन्नो दुःखापन्नः । अन्तस्याथेत्यस्यापवादोयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भिन्ना । दात्रलूना । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । केचित्त्वाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टच्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दो दाम्नीशसेति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् ।

* [illegible] विभक्तमित्यनन्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† [illegible] । ८।७०३ ।

अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तेति तृन्नन्तः । कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजल्पाकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । तृजन्तः । छद्ग्रहणमुपदेशे तादर्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति । अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता न्याभिचरितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः । चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् । न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् । अध्यञ्चौ । अध्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । २ । ईषत्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम् । काञ्चनधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजिति नित्त्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः*। २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ ।

* समासकमाथ । पा० २ ।

आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारयइत्येव । आर्यस्य ब्राह्मणः, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारयइत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तउत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । कालाः इति द्वितीयासमासोयम् । नित्यशब्दस्त्यब्नेर्ध्रुवइति त्यबन्त आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे क्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थइति किम् । मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्म

भार्ये राजकुलाभ्यागेपेतोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राज्ञयो स्वनाम तस्य । राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यदुद्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः । आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हले द्विपदिका । हलेत्रिपदिका । दृषदिमाषकः । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः,कारनाम्नि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो व्यवस्थितस्तूपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति किम् । स्तम्बेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते हरणमिति तदुच्यते । परोपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदहरणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

---

* वर्द्धितको नाम मृते मनुष्ये यो मृतस्य ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते स्यथा धर्मं न कुर्वन्तीति न स्वयं धर्म्य इति पदमञ्जरी ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोवल्लवः । अश्वबल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति समाहितः कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ । अश्वाध्यक्षः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति पापनापितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्मणक्षेयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदाक्षाः । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौढीयाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिला भकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । माणव । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यद्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्त्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपइति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोऽङ्गं भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्नं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भिक्षाकंसः । आणाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नवचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्र-मुच्यते न द्रव्यम् । तदर्थेष्विति किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्य-गवः । हिरण्यगवः । भिक्षाविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसै-न्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थोऽपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवाकृत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमान-इति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्कारशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका तएवमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अकइति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थेइति किम् । इक्षुभ-क्षिकां मे धारयसि ॥

---

* संनिवेशितं पा० २ ।

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुत्त्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच्प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति छत्त्रधारः । तूणीधारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः । नियुक्तो ऽधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्तइति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । वालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृञ इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषये ऽणन्त उत्तरपदे ऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः । वालवायो नाम पर्वतः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् । वत्सपालः । पालइति किम् । गोरक्षः ॥

---

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० ३ ।

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति। फलहारी। पर्णहारी॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदआद्युदात्तं भवति। पुष्पहारी। उपमानं नियम्यते। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। खरनादी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृताविति किम्। वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। प्रकृतिग्रहणं किम्। प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्यात् इह मा भूत् गर्दभोच्चारी कोकिलाभिव्याहारीति। एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति। सिंहविनर्दी। पुष्कलजल्पी॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति। युक्तारोही। आगतरोही। आगतयोधी। आगतवञ्ची। आगतनर्दी। आगतप्रहारी। एते णिचन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते। पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित्। इह मा भूत् वृक्षारोही युक्ताध्यायीति। आगतमत्स्या। क्षीरहोता। भगिनीभर्त्ता। याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ। ग्रामगोधुक्। अश्वत्रिरात्रः। गर्गत्रिरात्रः। व्युष्टत्रिरात्रः। शणपादः। समपादः। षष्ठीसमासा एते। एकशितिपात्। एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः। तत्रैकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्व प्राप्तमित्याद्युदात्तत्व विधीयते, एवमपि नार्थं एतेन, इगन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात्। एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतत् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति। तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति। निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति। पात्रेसंमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः । आमलकीजः । वडवाजः । बह्वच इति किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्ग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिपल्वलः * । दाक्षिह्रदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरक्षः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्तयन्ति के चित् । अपरे पुनरनुवर्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । ऐलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपि-

* दाक्षिवल्लभ । पा० २ ।

शलि । आखण्डि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । ह्रदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्थः । मघीप्रस्थः । कर्की । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुवल * । बदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्त्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षामा । क्षामा । काञ्ची । एक । काम । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदुदीचां न भवति । सुह्मनगरम् । पुण्ड्रनगरम् † । अमहन्नवमिति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे द्व्यच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच्त्र्यजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

---

* कवल । पा०२ ।

† विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत अधिक सञ्जीव मद्र अश्मन् कज्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः । कार्त्स्न्ये इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरब्लोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अञ्जनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डिनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिखिल्लिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रमुपादत्तो

* चिक्कलिनिकायः । पा० २ ।

वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवलइति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चारकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यतइति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

---

* तण्डुलोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्देयः । शुभ्रादित्वाद् ढक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादिग्रहणं किम् । सर्पबिलम् । बिलइति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता

* पूर्वाधिरामकमित्यधिकमन्यत्र ।

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वुञ्प्रत्ययः । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपद संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्व प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्णपुङ्खेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्पन्दिताश्वः । अनिषातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः सूदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गीबन्धः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पक्षे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरनन्तर इत्येतद्भवति । निष्ठेति किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः । कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते,तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्यु-

दात्तं भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । ग्रीवा संज्ञायाम् । सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये । गोग्रीवः । अश्वग्रीवः । जङ्घा संज्ञायाम् । नाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः । अवस्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमित्रः । जरादय इति किम् । अशत्रुः । नञ्सुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसीवर्ज्जयित्वा । सुकर्म्मा । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः । सुश्रत् । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृतकर्म्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् । सुराजा । सुतक्षा । अलोमोषसी

---

* मरशब्दो ऽच्प्रत्ययान्त इष्यते मरणं मर इति । पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

इति किम् । सुलोमा । सूपा । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्य नर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्भवति । सुकर्म्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः । सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्त्ति । हव्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरथामर्ज्जयेम । नित्स्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वङ्गुरिः । बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्व्यजिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तं तत्र यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमास आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पर्यक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्युदात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् । परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणशालम् । क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । चप्यकन्थम् । संज्ञाया कन्थोशीनरेष्विति नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते । नपुंसकइत्येव । दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहणकन्थम् । मडरकन्थम् । मडुर इति केचित् पठन्ति । मडुरकन्थम् । चिहण । मडर । मडुर । वैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानत्खेटम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । उदश्वित्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चे-

लमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीरमिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । मुद्गशाकम् । गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणेन लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्दोपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीप् । सञ्ज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुन-

पत्यः । अकर्मधारयइत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्ग पूग गण पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्तएव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति षष्ठ्या अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्गचूर्णम् । मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम् । परमचूर्णम् । चूर्ण । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप । चमसी । चक्कन * । चौल । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

* चक्वनेत्यन्ये पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति । काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । चीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भचीरम् । कुशचीरम् । पललसूपशाकं मिश्रइत्युक्तममिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । षडिति किम् । राजसूदः * ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेरिति किम् । दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बह्वजुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबहुच् । अबह्वजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

* अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । देवदत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुषइति वर्त्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमाम् । इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति । देश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं द्रष्टव्यमेव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादक्तिन इति ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनूनपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्विबन्तः । नभ्राण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । नॄ नये । अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोपि घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेपः । शुनइव शेपो ऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामिति षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ । शण्डामर्कौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । तृष्णावरूत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरूत्रीशब्दो

यसितादिसूत्रे निपातितोन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बभ्रा-विश्ववयसौ । बभ्रुशब्दोन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति विश्वशब्दोन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्यू: । मरिति मृजो विट्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । ऋज्रेन्द्राग्रेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्तः* । वरुण उनन्प्रत्ययान्तस्तेनाद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् । द्यावापृथिव्यौ । द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक् चेति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषान्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन् । शुक्रामन्थिनौ । मन्थोस्यास्तीति मन्थी । इन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्त-

* नित्यादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

रपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । थाथघञ्क्ताज-बित्रकाणामिति । सुनीथः । अवभृथः ॥

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अवभृथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् इति अवे भृञ इति च क्थन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्गे वसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच् । प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे जयः करणम् इति चाद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इत्र । प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां वर्षति खरीं वर्षतीति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषादीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता । अतिस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुकृतम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् । सिंहविनर्दितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणीत्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्त्तते तद्बाधनार्थं चेदम् । धनुष्खाता नदी ।

कुद्दालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिगृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् ॥ संहिता ऽगवि ॥ संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदा ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थोयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयं, पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च । संज्ञाया विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारकान्नियमो मा भूत् । सम्भूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता । कारकाद्दत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्खस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

---

* रूपिः । पा०२ ।

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्त्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्त्तते नाभूतप्रादुर्भावएव तेन प्रलपितादृयपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा थाथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति । ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युड् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युड्भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अन इति किम् । हस्तहार्यमुदश्वित् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्नन्तं क्तिन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् । पाणिनिकृतिः । आपिशलिकृतिः । व्याख्यान । ऋगयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते तएवेह गृह्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः । अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादोयं योगः ।

क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानशयनासनस्थानाना-मभावकर्मार्थं ग्रहणम् । कारकादित्येव । प्रक्रीतिः । प्रकृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्, अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभा-गात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदा-त्तत्वं विधीयते । उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या इति किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्थो धान्यार्थः । ऊन-शब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृती-यासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्पर-मन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रमिति किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहा-नुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रकृत्तै-रिति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति । असंधाविति किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः । संधि-रिति हि पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते । केचित्पुनराहुरंत्यासमासे छिन्नेऽपःप्रत्या-सत्तिः संधिरिति । तत्र राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागो गृह्यतइति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहर-णेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्ह हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकम्, अकार्णवेष्टकिकम् । अर्ह । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिको ऽच्छैदिकः । हित । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थे । संतापाय प्रभवति सांतापिकः । न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्द्दभरथमर्हति गार्द्दभरथिकः । विगार्द्दभरथिकः । गुणप्रतिषेध इति किम् । गार्द्दभरथिकादन्यो ऽगार्द्दभरथिकः । गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । संपाद्यर्हहितालमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः । तद्धिता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा । अर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्त्तेते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थ इति किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । न पाद्यमपाद्यम् । तद्धिता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति । वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । वामदेव्यं न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि ।

अविक्षिपः । अविलिखः । अशक्ताविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्कान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं जाल्मः । अपठोयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक । अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुच्प्रकरणे कर्त्तरि भुवः खिष्णुज्जित्यस्य ष्णुनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाढ्यंभविष्णुः । असुभगंभविष्णुः । चार्वादयः । अचारुः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम् । अनङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समासेऽन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपति । गृहपतिकः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर एव भवति ॥

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृन्नन्न अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अन्न । अनन्नम् । २ । तीक्ष्ण । अतीक्ष्णम् । २ । शुचि । अशुचिः । २ । पक्षे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

* गुणप्रतिषेधइत्येव, अन्यो यः पचादयच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा स इदंप्रथमः । इदंद्वितीयः । इदंतृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्द्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्द्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्य इति किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तइदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् । गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीहावित्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूला-

* त्रिशिरा इत्यधिकमन्यत्र ।

जिनः । कृष्णाजिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महाजिनः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनो ऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । १ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति। सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्व्यहजातः । त्र्यहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठ्यन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अयवो देशः । अव्रीहिः । अमाषः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमाषः । समासस्येतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बह्वृच इत्यत्र कृते समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अवृषलीकः । अब्रह्मबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मबन्धूकः ॥

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० २ ।

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अव्रीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहण प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्ते ऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः । बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्युक्त बहोरपि तथा भवति । बहुयवको देशः । बहुव्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो जरमरमित्रमृता इत्युक्त बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभूम्नीति किम् । बहु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमु[illegible] । [illegible] यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम् । उद्बाहुः क्रोशति । अपर्शिवति किम् । व्यपर्शु । विपर्शु ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे यष्टव्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थ आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् । प्रपीठम् * ॥

---

* प्राचः । पा० ।

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मक्षिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्क्रान्तः कालकादिति क्तप्रत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरीपः । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः । निस्तरीप इति केचित्पठन्ति । अपरे निस्तरीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन्हि सत्यच्-

त्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपक्रुदिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फिगपूतकुचीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठ,मनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोयम् । अनुगतः कनीयान,नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिकशोऽश्वः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शक्करी । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्धातुलोपइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निधान्यपलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधना क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोंऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टच् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । खेटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपगतो देव,मुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपगेहः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपतैषः । गौर । तैष । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोऽस्य, उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणइति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । मूर्द्धन्निति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोऽत्र गृह्यते सोऽक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्थः । २ । श्लक्ष्णसक्थः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्थः । षचश्चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्थमालभेत । त्वाष्ट्रौ लोमसक्थौ । ऋजुबाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिरुदाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण । त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृद्धः । पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकात्, निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमित्याप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदे ऽलुग्भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । समासे कृते प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्येकपदमैकस्वर्यं च

भवति ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य * रूढिरियम्। तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे। ओजसाकृतम्। सहसाकृतम्। अम्भसाकृतम्। तमसाकृतम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः। पुंसा हेतुनानुजः। जनुषान्धः। जनुषा हेतुना ऽन्धः। तृतीयेति योगविभागात्समासः। जनुरिति जन्मनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति। मनसादत्ता। मनसागुप्ता। मनसासंगता। संज्ञायामिति किम्। मनोदत्ता। मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति। मनसा ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे ऽलुग्भवति। आत्मनापञ्चमः। आत्मनाषष्ठः। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया। तृतीयेति योगविभागात्समासः। आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्मनापञ्चमः। कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति। बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थो ऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या। आख्या संज्ञा। यया संज्ञया

* विशेषस्य कस्य चिदिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम्।

† पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां सत्त्वात्।

वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात्समासः॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति। परस्मैपदम्। परस्मैभाषा॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्तादन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति। युधिष्ठिरः। त्वचिसारः। गविष्टिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक्। अदन्तात्। अरण्येतिलकाः। अरण्येमाषकाः। वनेकिंशुकाः। वनेहरिद्रकाः। वनेबल्वजकाः। पूर्वाह्णेस्फोटकाः। कूपेपिशाचकाः। हलदन्तादिति किम्। नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका। भूम्या पाशाः, भूमिपाशाः। संज्ञायामिति किम्। अक्षशौण्डः॥ हृद्द्युभ्यां ङेः॥ * ॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङेरलुग्भवति। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति। सूपेशाणः *। दृषदिमाषकः। हलेद्विपदिका। हलेत्रिपदिका। कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते। कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नीति किम्। अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः। कारादन्यस्यैतद्द्रव्यस्य नाम। प्राचामिति किम्। यूथेपशुः, यूथपशुः। हलादाविति किम्। अविकटे उरणः, अविकटोरणः। हलदन्तादित्येव। नद्या दोहनी, नदीदोहनी॥

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुग्भवति। मध्येगुरुः॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम्॥ * ॥ अन्तेगुरुः। सप्तमीति योगविभागात्समासः॥

* मुकुटेकार्षापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुग्भवति । कण्ठे कालोस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गाद्बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । न च भवति कुरुचरो मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुग्भवति । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽलुग्भवति । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तर-

* कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

स्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति। घ। पूर्वाह्णेतरे। पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे। पूर्वाह्णतमे। काल। पूर्वाह्णेकाले। पूर्वाह्णकाले। तन। पूर्वाह्णेतने। पूर्वाह्णतने। कालनाम्न इति किम्। शुक्लतरे। शुक्लतमे। हलदन्तादित्येव। रात्रितरायाम्। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते। हृदयस्य हृल्लेखेति लेखग्रहणाल्लिङ्गात्। तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति। कालेति स्वरूपग्रहणम्॥

शयवासवासिष्वकालात्॥ १८॥

शय वास वासिन् इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुग्भवति। खेशयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। अकालादिति किम्। पूर्वाह्णशयः। हलन्तादित्येव। भूमिशयः॥ अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः॥ *॥ अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमन्तौ। अप्सु भव इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः। सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥ १९॥

इन्नन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति। स्थण्डिलशायी*। सिद्ध। साङ्काश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। बध्नाति। चक्रबन्धकः। चरकबन्धकः। सप्तमीति योगविभागात्समासः। चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति तत्पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम्। घञन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम्॥

स्थे च भाषायाम्॥ २०॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति। समस्थः। विषमस्थः। कूटस्थः। पर्वतस्थः। भाषायामिति किम्। कृष्णोस्याखरेष्ठः। पूर्वपदादिति षत्वम्॥

* स्थण्डिलवर्तीत्यधिकमन्यत्र पुस्तके।

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवाना प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः ॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः सञ्ज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दउत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्भवति । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिसंबन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या अलुग्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितु पुत्रः । ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ॥ विद्यायोनिसंबन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् । होतृधनम् । पितृधनम् । होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यो विभाषा ऽलुग्भवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति

नित्यं षत्वम् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वम् । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्त्तारौ । योनिसंबन्धेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्त्र इत्यनुवर्त्तते ऋत इति च । तेन पुत्त्रशब्देप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङादेशो भवति । पितापुत्त्रौ । मातापुत्त्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्राबृहस्पती । द्वन्द्व इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वम् ॥

इद्वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरिकारादेशो भवति । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽस्य अग्नीमरुतौ देवतास्येति तद्धितः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ् ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥ आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाक्षामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चकाराद् द्यावा च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन रुत्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासासूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते । मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च । पूर्वपदस्य अरङादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः । तत्र ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति, भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि

* द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भाषितपुंस्कः । ऊङो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग् निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति किम् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् । द्रोणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्तव्योऽत्र यत्नः । अनूङ् इति किम् । ब्रह्मबन्धूभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्रत्ययो न भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा ॥ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पब्देश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । थम्थालौ । दार्हिलौ । तिल्थातिलौ ॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बह्वीभ्यो देहि । अल्पाभ्यो देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पट्व्या भावः, पटुत्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् ।

कठ्या भावः कठीत्व, कठीता ॥ भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् । अढ इति किम् । श्यैनेयः । रौहिणेयः । कथमग्नायी देवता ऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति । कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ॥ ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्भवति । एनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्र्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च । इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे तु तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत्, पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति ।

स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीभार्यः । स्रौघ्नीपाशा । माथुरीपाशा । स्रौघ्नीयते । माथुरीयते । स्रौघ्नीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भार्यः । यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः* ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः । कठीपाशा । बह्वृचीपाशा । कठीयते । बह्वृचीयते । अमानिनीत्येव । कठमानिनी । बह्वृचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति । प्रतिषेधार्थोयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः । पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारेइत्युक्तं तत्रापि भवति । स्रौघ्नवृन्दारिका । स्रौघ्नजातीया । स्रौघ्नदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतो

* खार्दिरेष इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया। श्लक्ष्णमुखदेशीया। जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति। कठवृन्दारिका। कठजातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूङित्येव । ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम् । काक्याः शावः, काकशावः । नवा ऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खित्घादिषु भवति विप्रतिषेधेन । खित् । कालिंमन्या । हरिणिंमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्वितमा । पट्विरूपा। पट्विकल्पा । क। पट्विका । मृद्विका । इहेडविड् दरद् पृथु उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिकृते इडविड्वृन्दारिकेति विगृह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडविडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडविडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट् । ब्राह्मणिचेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत । ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवइति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यच वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच भवति । ङ्य इति किम् । दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

* दारदवृन्दारिका । पार्थवृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा । ब्रह्मबन्धुतरा । वीरबन्धूतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विद्वत्तरा । पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः । लक्षणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः, महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् । हविषीति किम् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टावि-

शतिः । अष्टात्रिंशत् । अष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । अष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् । द्वित्राः । त्रिदशाः । द्व्यशीतिः ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टन् त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः । हृदयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृद्यम् । अण् । हृदयस्येदं, हार्द्दम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।

---

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

हृच्छोकः । हृदयशोकः । ष्यञ् । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हृदादेशपक्षे हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः । रोग । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामततीति, पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इणप्रत्ययः । तत्राजेर्वीभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्यन्ति, पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् ॥ पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति पादशब्दात् ष्ठन्प्रत्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते ॥ तेन पणपादमाषशताद्यद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम । पद्धिमम् । काषिन् । अथ पत्काषिणो यान्ति । हति । पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति ।

पच्छो गायत्रीं शंसति । पादंपादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । ऋच इति किम् । पादशः कर्षापणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः । उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोद्रः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिष इति णमुल् । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहनः, उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयेनानन्तरेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्यइति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थ,

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदकेनौदन, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तु उदकेन सक्तुः, उदसक्तुः । उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उदकवज्रः । भार । उदकं बिभर्तीति, उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः । वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहतइति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीषगन्धीपतिरिति । इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । भ्रूकुंसादीनां तु भवत्येव । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अपर आह ॥ भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः क्षीरम्, एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अत्राहि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते न पुनरत्र गृह्यमाणेनेति ॥

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । ङ्यन्तस्य संज्ञायाम् । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः । नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । ङ्यन्तस्य छन्दसि । कुमारिदारा । प्रर्दावदा । न च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगती-

छन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति लोमकागृहम् । लोमकाखण्डः । आबन्तस्य छन्दसि । अजक्षीरेण जुहोति । ऊर्णम्रदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च भवति । ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदजाया भाव अजत्वम् । अजात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्केष्टकचितम् । मुञ्जेषीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

ख्रित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिंमन्या । हरिणिंमन्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अनव्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अरुंतुदः । द्विषंतपः । अजन्तानाम् । कालिंमन्या । अरुर्द्विषदजन्तस्येति किम् । विद्वन्मन्या । अनव्ययस्येत्येव । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गांमन्यः । स्त्रींमन्यः । स्त्रियंमन्यः । श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः । अम्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् । लेखाभ्रुंमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते यथा प्रष्ठादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुग्भवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षं करोतीति भक्षस्य वा कारः, भक्षंकारः । छन्दसीति किम् । भक्षकारः ॥ धेनोर्भव्यायां मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या ॥ लोकस्य पृणे मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ लोकंपृणा ॥ इत्ये ऽनभ्याशस्य मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्वक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥ सूतोग्रराजभोजमेरुभ्य इत्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । के चित्तु

शार्ङ्गरवादिषु पुत्त्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्त्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुत्त्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे ञप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनंपातोऽस्यां क्रीडायां, श्यैनंपाता । तैलंपाता । ञ इति किम् । श्येनपातः ।

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति । रात्रिंमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अब्राह्मणः । अवृषलः । असुरापः । असोमपः ॥ नञो नलोपस्तिङ्यवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अपचसि त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माल्लुप्तनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनजः । अनश्वः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति, नभ्राट् । भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातेः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । वेत्तिरसुन्प्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या, असत्याः, न असत्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः किप्रत्ययः । नास्य कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् ।

नपुंसक । न स्त्री न पुमान्नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयतइति वा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमो भवति । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । तृतीयेति योगविभागात्समासः । पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ्प्रकृत्या भवति । नगा वृक्षाः । अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्डप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति सञ्ज्ञाया विषये । साश्वत्थम् । सपलाशम् । सशिंशपम् । सञ्ज्ञायामिति किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्त्तम् । ससंग्रहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहूर्त्तान्तं संग्रहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाकालइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सद्रोणा खारी । समाषः कार्षापणः । सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुपाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । अग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज । अकालइति किम् । सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वे ऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्ज्जनस्येति किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः प्रियसहकृत्वेतिबहुव्रीहो यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् । स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहहलाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्त्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन् प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्ज्जयित्वा । अनुभ्राता

सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्यदिति यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्ध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययो-

श्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः ॥ दृशेः क्सप्रत्ययेऽपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

इदंकिमोरीश्की ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीश् की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप् ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तादृक्षः । यादृशः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् । देवद्र्यङ् । सर्वनाम्नः । तद्र्यङ् । यद्र्यङ् । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येष स्वरो भवति । विष्वग्देवयोरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्यय इति किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्वं भवति ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

* क्व चिदन्यत्रापि भवति । विश्वद्र्यग्गा । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अचं इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सध्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति । सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः । सधस्थाः ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यापित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणार्थम् ।

ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः । देशइति किम् । अन्वीपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः,

अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।
षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारक,मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्ट्रः । कदन्नम् । तत्पुरुषइति किम् । कूष्ट्रो राजा । अचीति किम् । कुब्राह्मणः । कुपुरुषः ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः, कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । काम्लम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्य का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लत्वम् । जीवनस्य मूतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्द्धं खमस्येति, उलूखलम् । ऊर्द्धखशब्दयोरुलू खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति, बृसी । सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य बृशब्द आदेशो भवति । मह्यां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महीशब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो

यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे इत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाग्वादः तस्यापत्यं वाड्वालिः ॥ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति । षड् दन्ता अस्य षोडन् । षट् च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ षोढा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः स दूडाशः । दूणाशः दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दूढ्यः दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः ॥ स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायएहि स्वो रोहाव ॥ पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पयोपवसनानाम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवंपूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः । द्वयोरह्नोर्भवः, द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । द्व्यह्नि । द्व्यहनि त्र्यह्नि । त्र्यहनि । द्व्यह्ने । त्र्यह्ने । व्यपगतमहो, व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि व्यह्ने । सायमह्नः सायाह्नः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्यो ऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याह्नस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमह्नो मध्याह्न इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वाह्णे । अपराह्णे ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीढम् । मीढम् । उपगूढम् । रलोपे । नीरक्तम् । अग्नीरथः

इन्दूरथः । पुनारक्त वासः । प्रानाराजक्रयः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् । आतृढम् * ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति ढ्लोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ॥ ऊढः । ऊढवान् । वर्णग्रहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि परस्तेपरस्तपरस्य दाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढ्यै समन्तात् । साढ्वा शत्रून् । सहेः क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पत्ते क्त्वाप्रत्ययस्य घैभावः । साढेति तृचि रूपमेतत् । निगमइति किम् । सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । द्व्यचोतस्तिङ इति । विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्म, हि, त्वा, सत्पतिं, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट अष्टन् पञ्चन् मणि भिन्न छिन्न छिद्र स्रुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्व्यङ्गुलाकर्णः । त्र्यङ्गुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः ।

* आतृढम् । आदृढमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्विप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये । नहि । उपानत् । परीणत् । वृति । नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । मर्मावित् । हृदयावित् । श्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । ऋतीषट् । तनि । तरीतत् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्य कोटरादीना किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञाया विषये । वने कोटरादीनाम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः । रजःकृष्यासुतिपर्षदोवलच् इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते ॥ अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव ॥ उत्साहवलः । भ्रातृवलः ॥ पितृवलः ॥ *

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञाया विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां मतुबिति मतुप्प्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच

* अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इति किम् । व्रीहिमती । अनजिरादीनामिति किम् । अजिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डववती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । संज्ञायामिति मतावेत्वम् । यवादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहउत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषीवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमइति किम् । प्रसादः । प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोयं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य

यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् । सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादा अस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः । ऋषाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्रइति वर्त्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति । ओषधीभिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम् । स्थिरेयमस्त्वोषधिः ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घो भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यालात् । मक्षु । मक्षू गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत ग्रावाणः । कु । कूमनः । त्र । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या णोऽग्नेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्द्ध्व ऊ षु ण ऊतये । सुञ इति षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् ॥

द्व्यचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्त्तते । द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति । विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्मा स तस्य पितरम् । द्व्यच इति किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः। यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम्। केशाकेशि। कचाकचि। जलाषाट्। नारकः पूरुषः॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु॥ * ॥ श्वादन्तः। श्वादंष्ट्रः। श्वाकर्णः। श्वाकुन्दः। श्वावराहः। श्वापुच्छः। श्वापदः॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति। चाविल्यञ्चतिर्लुप्तनकाराकारो गृह्यते। दधीचः पश्य। दधीचा। दधीचे। मधूचः पश्य। मधूचा। मधूचे। अन्तरङ्गोपि हि यणादेशो दीर्घविधानसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपदइति वर्त्तते। संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति। कारीषगन्धीपुत्रः। कारीषगन्धीपतिः। कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। करीषस्येव गन्धोस्य। कुमुदस्येव गन्धोऽस्य। अल्पाख्यायामुपमानाच्चेति इकारः समासान्तः। करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपतिः। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येत्येतच्च भवति। व्यवस्थितविभाषा हि सा। अकृतएव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावप्रसक्ते कृतार्थेनापि दीर्घेण पश्चात्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते। पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति। हलः। हूतः। जीनः। संवीतः।

अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति किम । क्रिमिणा पश्य । पामना पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्लुतैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहण-परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति सबन्धसामान्ये षष्ठी यथा-योग विशेषेष्ववतिष्ठते । अथ वा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्य-र्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् सपन्न भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गाव-यवादिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विद्धः । विचितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहण-मावर्त्तयितव्य, हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत्षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते । तस्मिन्परतोङ्गस्य दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्त्तॄणाम् । हर्त्तॄणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । आगतनुट्कग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तवास्ति नोपधायाश्च चर्म्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चत-सृणाम् । इदमेव नामीति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र ऋत इत्येतस्मा-त्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसृोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यंदिने तिसृणां मध्यंदिने । चतसृणां मध्यंदिने चतसृणां मध्यंदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्व नृणां नृपते । के चिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव । चर्म्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तक्षन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति । स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तक्षा । तक्षाणौ । तक्षाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि ।

पयांसि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥११॥

अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । बह्वाम्पि तडागानीति केचिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । तृच् । कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः । स्वसृ । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ । होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियिदीर्घविधौ च न दोषः ॥
सुट्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते । वृत्रहणि । भ्रूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हन्पूषार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानएव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । ततः शाविति द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति नान्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः, स भवत्येव । वृत्रहायते । भ्रूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति । डवतु । भवान् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः । अधातोरिति किम् । पिण्डं ग्रसतइति पिण्डग्रः । चर्म्म वस्तइति चर्म्मवः । अनर्थकोप्यस्शब्दो गृह्यते । अनिनस्मन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे, रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च क्ङिति । प्रशान् । प्रतान् । झलादौ किम् । शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । ङिति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्वः । पक्ववान् । क्विझलोरिति किम् । गम्यते । रम्यते । क्ङितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे वा दीर्घो भवति । अजन्तानाम् । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन् । जिघांसति । गम् । अधिजिगासते ॥ गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यतइत्यनेन भवति । अथ वा इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं, तच्चाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्गमेरिङादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति । झलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्द्धेत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । झलीत्येव । क्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि ल्यबादेशोन्तरङ्गानपि विधीन्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ च क्ङिति । प्रश्नः । विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच्च छे चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊठ् । स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वात् च न वार्णादाङ्गं बलीयो भवति । क्वौ छस्य । शब्दप्राट् । क्विब् वचीत्यादिनौणादिकः क्विप् दीर्घश्च । गोविट् । वकारस्य । अक्षद्यूः । हिरण्यद्यूः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति नाजानन्तर्यइति प्रतिषिध्यते । झलादौ छस्य । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य । द्यूतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा । क्ङितीत्येव । द्युभ्याम् । द्युभिः । के चिदत्र क्ङितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वान् मात्राकालो भविष्यति । छ्शां ष इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठष्ठित्करणमित्येधत्यूठत्सु इति विशेषणार्थम् । वाह ऊडित्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर स्रिवि अव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति क्वौ परतोऽनुनासिके झलादौ च क्ङिति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्त्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्त्तिः । स्रिवि । स्रूः । स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतः । स्रूतवान् । स्रूतिः । अव् । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, स्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ क्ङिति च परतः । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापृमूर्छिमदामिति निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा । हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्त्तिः । राल्लोपे सतुक्कस्य छस्याभावात्केवलो गृह्यते । वकारस्य । तुर्वी ।

तूः । तुरौ । तुरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्त्तिः । धुर्वी । धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्त्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्द्देशः । आ भसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्भवतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वाच भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रग्रहणं किम् । पपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवङादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवङादेशे । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आ भादित्ययमभिविधावाङ् । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्भवति ॥

श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥

श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् । यज्ञानाम् । यत्नानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिव-

द्भावान्नलोपः स्यादेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येव न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनिदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । क्ङितीति किम् । स्रंसिता । ध्वंसिता ॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विकम्पितः ॥ रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रजयति मृगान् । जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्त्वाद्धुपधाह्रस्वत्वम् । मृगरमण इति किम् । रञ्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च । इक्प्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जवइति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्म प्रश्रथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओद्म इति उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्मः । प्रश्रथ इति प्रपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । हिमश्रथ इति हिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञ्येव निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्चिता अस्य गुरवः । अञ्चितमिव शिरो वहति । अञ्चेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरूदित्वात्पक्षे इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्क्त्वा । रक्त्वा । भङ्क्त्वा । भक्त्वा । नशः । नंष्ट्वा । नष्ट्वा । इट्पक्षे नशित्वा * ॥

---

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाजि । अभञ्जि । अप्राप्तोयं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च क्ङिति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति । तौ शिष्टः । वयं शिष्मः । इत्वे कृते शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । अङ्हलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः * ॥ क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः ॥ यस्मात् शासेरङ्विहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङः शासु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिषौ । आशिषः । स्त्रियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया इति निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति । क्ङितीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन यदा वा छन्दसीति पित्त्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । यम् । यत्वा । यतः । यतवान् ।

* क्ङितीति किम् । शास्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

यतिः । रमु । रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः । ततवान् * । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणु । क्षतः । क्षतवान् । ऋणु । ऋतः । ऋतवान् । तृणु । तृतः । तृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् । मनु । मतः । मतवान् । ङिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्वः । पक्ववान् । झलीति किम् । गम्यते । रम्यते । क्ङितीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घः प्राप्नोति सोपि प्रतिषिध्यते ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥

गमः क्वौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् । अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

* तत्वा ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अग्रेगा उन्नेतॄणाम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति षत्वम् । गोषा इन्द्रो नृषा असीत्यत्र । वन् । विजावा । अग्रेगावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥

झलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ क्ङिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जातवान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् । खातः । खातवान् । खातिः । झल्ग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते, इह मा भूत् । जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र झलादौ क्ङिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः श्यनि ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते । यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यायहणं विस्पष्टार्थम् । येसबन्नु हि विभाषायहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकइत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्मादादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुकइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिद्यते । णेरनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति । आतो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति । वान्ति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । ग्लेयात् । ग्लायात् । आर्द्धधातुकइति किम् । ग्लायात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । ह्रियेत । यगन्तस्यानन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।
आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानषष्ठीनिर्द्देशादुपधा रेफश्च निवर्त्तते । मित्त्वाच्चायमचोन्त्यात्परो भवति । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रष्टुम् । भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम् ।

भर्ज्जनम् । भृष्टः भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् । वृक्षत्वम् । वृक्षता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्त्यस्येत्येतच्च भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्द्दिशस्तत्रादेः परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् । ईर्ष्यिता । मव्यिता । हल इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिध्यिता । समिधिता । दृषद्यिता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधइवाचरति, इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेर्लोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः । अततक्षत् । अररक्षत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति । अनिटीति किम् । कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इड्ग्रहणसामर्थ्या-

दिह पूर्वथापि न भवति । सनीवन्तर्द्धेति ज्ञपेरिटि विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठाया प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्य-मत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति । सेड्ग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधार-णार्थम् इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्म्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शृतं हविः शमितः । तृचि संबुद्ध्यन्तमेतत् । यज्ञ इति किम् । शृत हविः शमयितः ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति । कारयांचकार । हारयाचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु । स्पृहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यः । इत्नु । स्तनयित्नुः । इष्णु । पोषयिष्णवः * । नेति वक्तव्ये अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । संदमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाल्लोपा-नामसिद्धत्व न भवत्यसमानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ ल्यपि णेरया-देशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्ल्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः । इङादेशस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति । अध्याप्य गतः ॥

---

* पारयिष्णव इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं वियूय । यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थौ भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थइति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोयं तपस्वी । क्षीणोयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे ऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्याविरोधाच्च क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं
दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
र्नित्यश्चायं वल्निमित्तोविघाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्यते । हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति कृत-स्येटो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह् । अग्राहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । सीयुटि । अजन्ता-नाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमि-षीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह् । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । दृश् । दर्शि-षीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् । चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । ग्रह् । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । द्रष्टा । स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्म्मणोरिति किम् । चेष्यति । दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अज्झनग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते । घानिष्यते । एष्यते । आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते । हनो वध लिङि लुङि च इणो गा लुङि विभाषा लुङ्लृङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युडागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीङ इति पञ्चमीनिर्द्देशादजादेर्युडागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । क्ङितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावार्द्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिथ । तस्थिथ । क्ङिति । पपतुः । पपुः । तस्थतुः । तस्थुः । गोदः । कम्बलदः । ङिति । प्रदा । प्रधा । आर्द्धधातुकइत्येव । यान्ति । वान्ति व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । ग्लायते । दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गाना मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते । गीयते । जेगीयते । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते । जहातेरिह निर्द्देशाद् जिहीतेर्ग्रहणं न भवति । हायते । षो ऽन्तकर्म्मणि । अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्धि परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति । क्ङितीत्येव । दाता । धाता ॥

एर्लिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गाना लिङि परत एकारादेशो भवति। देयात्। मेयात्। धेयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात्। अवसेयात्। क्ङितीत्येव। दासीष्ट। धासीष्ट॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः। ग्लेयात्। ग्लायात्। म्लेयात्। म्लायात्। अन्यस्येति किम्। स्थेयात्। संयोगादेरिति किम्। यायात्। क्ङितीत्येव। ग्लासीष्ट। अङ्गस्येत्येव। निर्वायात्॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न। प्रदाय। प्रधाय। प्रमाय। प्रस्थाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। अवसाय॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः। अपमित्य। अपमाय॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति। लुङ्। अकार्षीत्। अहार्षीत्। लङ्। अकरोत्। अहरत्। लृङ्। अकरिष्यत्। अहरिष्यत्॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति। ऐक्षिष्ट। ऐहिष्ट। औब्जीत्। औम्भीत्। लङ्। ऐक्षत। ऐहत। औब्जत्। औम्भत्। लृङ्। ऐक्षिष्यत। ऐहिष्यत। औब्जिष्यत। औम्भिष्यत्। इह ऐज्यत औप्यत औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्लादेशः क्रियते तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते शब्दान्तरप्रा-

प्तेरडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाचित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽजाद्यङ्गं जातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो वेन आवः । आनक् । आयुनक् । आवृक्त वृञो लुङि मन्त्रे घसह्वरेति लेर्लुकि कृते च भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युजेर्लङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भवानीक्षिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । जनिष्ठा उग्रः । काममूनयीत् । काममर्द्दयीत् । माङ्योगेपि भवतः । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्थाः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध्रआपः । या ऽस्य परिदध्रे । धाञो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोग्निकर्म्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिटि कृते पुना रेभावः क्रियते तदर्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्द्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य भ्रु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् । आप्नुयात् । शक्नुयात् । राध्नुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् । लक्ष्म्यै । वध्वै । य्वोरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः । ईषुः । ऊषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रिया वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादोयम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उन्न्यौ । उन्न्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलप्वौ । खलप्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सकृल्ल्वौ । सकृल्ल्वः । सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥ पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ॥ - ॥ पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥ कारापूर्वस्यापीष्यते ॥ काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्र विभ्व विश्वे । विश्वे विभुवम् । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुह्वति । जुह्वतु । अजुह्वन् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवोरिति किम् । योयुवति । रोरुवति । इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुकइति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभूवम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः । निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उपधाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् * । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च के चिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्यूत्वस्यासिद्धत्वाद् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रयत्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । णावूत्वं णयन्तस्य च ल्यप्ययादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

---

* विषयनियमार्थमिति क्व चित्पाठः ।

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् * । णाविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः। घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । ज्ञपयति । केचिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घो ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शामंशामम् । तमंतमम् । तामंतामम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावा, द्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयतेः, अशशमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ णौ णिर्लुप्यते यङकारश्च तयोर्द्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात्। णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । ध्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि णियङोर्लोपः चिण्णमुल्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

* णावीदृशस्यैव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्लन्नः । प्रह्लन्नवान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्रियते । क्तिन्यपि यथा स्यात् । प्रह्लत्तिरिति * ॥

छादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरश्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्व्युपसर्गस्येति किम् । समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् त्रन् क्वि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदिः । छद्म । छत्रम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । चख्नतुः । चख्नुः । जक्षतुः । जक्षुः । अक्षन्नमीमदन्त पितरः । क्ङितीति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् । अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

---

* ह्लाद इति योगविभाग इत्यारभ्य प्रह्लत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम । छन्दसीति किम् । वितेनिरे पेतिम ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते झलो झलीति सकारलोपः । धत्वं तकारस्य जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लोटि ताम् श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । बप्सति । क्ङितीत्येव । अंशून् बभस्ति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः । भिन्द्धि । छिन्द्धि । हुझल्भ्य इति किम् । क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । रुदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातङि कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्द्धकि छिन्द्धकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु शृणु पॄ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ।

शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्याद्‌उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुग्न भवति। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम्। अतोत्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक्॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति। वा छन्दसीति पित्त्वेनास्याङित्त्वम्। सोम रारन्धि। अस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्रयन्धि। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः। अङित इति किम्। हव्यं प्रीणीहि। रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात्। मलोपाभावश्च अङित्त्वादेव। प्रयन्धीति यमेः शपो लुक्। युयोधीति यौतेः शपः श्लुः॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति। अकारि। अहारि। अलावि। अपाचि। अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्भिद्यते॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति। पच। पठ। गच्छ। धाव। अत इति किम्। युहि। रुहि। तपरकरणं किम्। लुनीहि। पुनीहि। ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति। चिनु। सुनु। कुरु। उत इति किम्। लुनीहि। सुनीहि। प्रत्ययादिति किम्। रुहि। युहि। असंयोगपूर्वादिति किम्। आप्नुहि। राध्नुहि। तक्ष्णुहि॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम्। आतनुहि यातुधानान्। धिनुहि यज्ञपतिम्। तेन मा भागिनं कृणुहि॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः। सुन्वः। सुनुवः। सुन्मः। सुनुमः।

तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्छुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् । भूतपूर्वेपि सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । क्ङितीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । रुन्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । क्ङितीत्येव । भिनत्ति । अस्ति । श्नसोरिति पररूपं शकन्ध्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत ।

---

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

श्नाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभ्रति । क्ङितीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । संजिहीते । संजिहीषे । संजिहीध्वे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । दत्तः । धत्तः । क्ङितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । क्ङितीत्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो णप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्यतन्यां * वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिवः । बिभीवः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । क्ङितीत्येव । बिभेति । सार्वधातुकइत्येव । भीयते † ॥

---

* लुङ एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

† हलीत्येवेत्यारभ्य भीयतइत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमञ्जर्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइत्येतेषां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहति । क्ङितीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते । जेहीयते * । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदयं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः । रेणतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे । ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररक्षतुः । ररक्षुः ‡ । तत्सरतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चकणतुः । चकणुः । जगणतुः ।

---

* सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्जर्यां नास्योपयोग इत्युक्ततयेदमेव युक्तम् ।

‡ इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावात् ॥

गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ॥ श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषमसंभवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जॄ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजरतुः । जजरुः । जजरिथ । भ्रेमतुः । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसुः । त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परत,स्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भ्रेशे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ। सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च। विशशसतुः। विशशसुः। विशशसिथ। ददद्दे। दददाते। दददिरे। वादीनाम्। ववमतुः। ववमुः। ववमिथ। गुणस्य। विशशरतुः। विशशरुः। विशशरिथ। लुलविथ। पुपविथ। गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्योकारस्य चायमकार इति एत्व प्रतिषिध्यते॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥

अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तम्। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्याम्। अर्वद्भिः। अर्वती। आर्वतम्। असाविति किम्। अर्वा। अनञ इति किम्। अनर्वाणौ। अनर्वाणः। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुल तृ इत्ययमादेशो भवति। मघवान्। मघवन्तौ। मघवन्तः। मघवन्तम्। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवती। माघवतम्। न च भवति। मघवा। मघवानौ। मघवानः। मघवानम्। मघवानौ। मघोनः। मघोना। मघवभ्याम्। मघवभिः। मघोनी। माघवनम्॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति। पादः पत्। द्विपदः पश्य। द्विपदा कृतम्। भस्येति किम्। द्विपादौ। द्विपादः॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते। तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति। स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव

भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । पेचुषः पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसप्रसारणे क्वसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्ठौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेर्णिर्न दृश्यते । ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना । मघोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, द्वारादित्वादैजागमः ॥ श्वादीनामेतत्सप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति । अल्लोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तक्ष्णः पश्य । तक्ष्णा । तक्ष्णे ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥ इह न भवति । राजकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औक्ष्णः । तातणः । भ्रौणघ्नः * । धार्त्तराज्ञः । षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् । सामनः । वैमनः । अणीति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपावुभावपि न भवतः । अणीति किम् । ताक्षण्यः ॥

विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥

ङौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तक्ष्णा । तक्ष्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् । निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन क्त्वो ल्यप् हलः श्नः शानज्झौ इति सिद्धं भवति ॥

---

* वार्त्रघ्न इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तन्वो वरिष्ठा ॥ आङोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । डितीति किम् । विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेर्लोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्म्मिः । औडुलोमिः । बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धितइति किम् । शर्म्मणा । शर्म्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्प्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इन्नन्तास्तेषामिनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेषामचीति । सब्रह्मचारिण इमे, साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुथुमिनः, कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति । एव लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसद्मनः, सौकरसद्माः । सुपर्वणः, सौपर्वाः ॥

अश्मनो विकारउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनोऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौवः संकोचः । शौवनोऽन्यः ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः ॥ ट्युट्युलौ तु नेष्येते ॥ आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहन्नित्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, द्व्यहः । त्र्यहः । द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः, अहीनः ॥ अह्नः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्त,माह्निकम् । एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह्न एव टखोरित्येव नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । कापटवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्र्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । जाम्बेयः । माद्रवाहेयः । अकद्र्वा इति किम् । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । अत्रि । आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । अवर्णान्तस्य तद्धिते । दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौङः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औङः शीभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः प्राप्नोति ॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सान्प्रीणाति, वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभ्रूः शुभ्रादिः । तस्या अपत्यं लेखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति ईति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः । तैषी रात्रिः । अगत्स्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य । गौरादित्वान् ङीष् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यचरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं चरुं निर्वपेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च । अन्तितो न दूरात् ॥

तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्प्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः। तत्र तादिलोपे अन्तमः। कादिलोपे अन्तितमः॥ कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते। अन्तिके सीदतीति, अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति। गार्गी। वात्सी। हल इति किम्। कारिकेयी। तद्धितस्येति किम्। वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति। गर्गाणां समूहो, गार्गकम्। वात्सकम्। आपत्यस्येति किम्। सांकाश्यकः। काम्पिल्यकः। तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम्। सौमी इष्टिः। अनातीति किम्। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। हल इत्येव। कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्वि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति। वात्सीयति। गार्गीयति। वात्सीयते। गार्गीयते। च्वौ। गार्गीभूतः। वात्सीभूतः। आपत्यस्येत्येव। सांकाश्यायते। सांकाश्यीभूतः। हल इत्येव। कारिकेयीयति। कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते। नडादीनां कुक्चेति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति। तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति। बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्या भवाः, बैल्वकाः। वेणुकीयाः। वैणुकाः। वेत्रकीयाः। वैत्रकाः। वेतसकीयाः। वैतसकाः। तृणकीयाः। तार्णकाः। इक्षुकीयाः। ऐक्षुकाः। काष्ठकीयाः। काष्ठकाः।

कपोतकीयाः । कापोतकाः ॥ क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ क्रुञ्चकीयाः । क्रौञ्चकाः । छग्रहणं किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि सनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्ठन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते । तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्छन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेर्लोपो भवति इष्ठेमेयस्सु परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा । पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति इष्ठे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । म्रदयति । टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति* । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थमिति । स्रग्विणमाचष्टे, स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपि दृश्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्ठे-

* दवयतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः । दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर् बंहि गर् वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्ठेमेयस्सु परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् । बहुल । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । गुरु । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । वृद्ध । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिमनिज् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्ठस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा । ऋत इति किम् । पटिष्ठः । पटिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् । लघोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति । भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्ठेमेयस्सु परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यद्भसंज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । स्रग्विन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । स्रजयति । स्रुग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्रुचिष्ठः । स्रुचीयान् । स्रुचयति । एकाजिति किम् । वसुमद्वित्येतस्य वसिष्ठः ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्धितेनाती-

ति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्धितइति टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेणि परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावइनुण् अणिनुण इत्यण् * । स्रग्विण इदं, स्राग्विणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरञित्यञ्प्रत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं,मैधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनो ऽपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । अपत्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अन्नन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म्म वा, राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,

* अभिविधावित्यारभ्य इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

आत्मनीनः । अध्वानमलङ्गामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अच्प्रत्ययः ॥

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्म्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वो ऽन् अवर्म्मणोणि परतो ऽपत्येर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्व इति किम् । सौत्वनः । अपत्यइति किम् । चर्म्मणा परिवृतो रथः, चार्म्मणः । अवर्म्मण इति किम् । चक्रवर्म्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्म्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टिलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी ओषधिः ॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्म्मशीलः, कार्म्मः । शीलं छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्धितइत्येव टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चौरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति । ताच्छील्यइति किम् । कर्म्मण इदं, कार्म्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्यइति किम् । उक्ष्णो ऽपत्य,मौक्ष्णः । अपूर्वहन्धृतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माशिनेय वासिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते। दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्येते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते। केषां चित्तु हस्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते। तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति। दण्डिनोऽपत्यं, दाण्डिनायनः। हस्तिनोऽपत्यं, हास्तिनायनः। अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते। तमधीते यः स, आथर्वणिकः। इके प्रकृतिभावो निपात्यते। जिह्माशिन्निति शुभ्रादिषु पठ्यते। तस्य ढये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते। जिह्माशिनोऽपत्य, जैह्माशिनेयः। वासिनोऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ्। तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते। वासिनायनिः। भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोः ष्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते। भ्रूणघ्नो भावः, भ्रौणहत्यम्। धीव्नो भावो, धैवत्यम्। हनस्तोऽचिण्णलोरिति यत्तत्वं तद्धातुप्रत्ययएवेति भ्रौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भ्रौणहत्ये तत्वं निपात्यते। सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतोऽयूशब्दलोपो निपात्यते। सरय्वां भवं, सारवमुदकम्। ऐक्ष्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते। ततोऽयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते। इक्ष्वाकोरपत्य, जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते। ऐक्ष्वाकः। इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण्। ऐक्ष्वाकः। मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते। मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः। अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तत्राञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात्। नैतदस्ति। मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद्वुञं बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति। हिरण्मयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्मयः॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये। ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते। ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम्। वास्तौ भवं, वास्त्व्यम्। वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः। मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः। हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। हिरण्ययम् ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरुत्सृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः। योरनः। वोरकः। नन्द्यादिभ्यो ल्युः। नन्दनः। रमणः। सायमादिभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्। सायंतनः। चिरंतनः। ण्वुल्तृचौ। कारकः। हारकः। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। वासुदेवकः। अर्जुनकः। अनुनासिकयणोरिति किम्। ऊर्णोतेर्युस्। ऊर्णायुः। भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ। भुज्युर्मृत्युरिति। एवमादीनां हि यणोनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। युवोरिति निर्देशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते। नपुंसकलिङ्गता त्वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति न भवति। इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यणतु प्रसज्यते।
अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता।
अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ढस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । क्षत्राद्घः । क्षत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् । फक्कति । ढौकते । खनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालएव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च घच्छौ चेति घचश्चित्क-रणमर्थवद्भवति । शङ्खः । षण्ढः *, इत्येवमादीनां हि उणादयो बहु-लमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । ऋतेरीयङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † । एजेः खश् पदस्नविशस्पृशो घञ्-इत्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादे-शवचनमवकाशवदितीत्संज्ञा बाधितुं नोत्सहते । आयनीनोर्णकारस्येत्सं-ज्ञाया प्राप्ताया प्रतिविधातव्य नित्कार्यं हि संभवति ॥

झो ऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जॄविशिभ्यां झच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्ययस्येत्येव । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च झचश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । ददति ।

---

* शमेः खः षणो ढः शङ्खः षण्ढः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति क्वचित्पाठः ।

ददतु । दधति । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । अन्तादेशापवादोयं जुसादेशेन तु वाध्यते । अददुः । अदधुः * । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । च्यवन्ते । प्लवन्ते । नित्यत्वादत्र विकरणे कृते झोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङोङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि झकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न भवति । व्यतिशेश्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते । संविद्रते । संविद्रताम् । संविदताम् । समविदत । समविद्रत । वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह्र । गन्धर्वा अप्सरसो अदुह्र । दुहेर्लङि झकारस्यादादेशे कृते रुट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि

* अजक्षुरजागरुरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भवति । अदृश्रमस्य केतवः । ऋदृशोऽङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृक्षैः । प्लक्षैः । अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तैरिति विगृह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणइति निर्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।
कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि भवति नद्यैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वेभिः सोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस न भवति । एभिः । अमीभिः । अकोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचन ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । इदमदसोः कादिति नोक्त, विपरीतोपि नियमः संभाव्येत इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङसिङसाम् इन आत् स्य इत्येते आदे-

* ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्पुस्तके नास्ति ।

णा भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृक्षेण । प्लक्षेण । ङसीत्येतस्य आत् । वृक्षात् । प्लक्षात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृक्षस्य । प्लक्षस्य । अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति लक्ष्यते ॥

ङेर्यः ॥ १३ ॥

ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घो भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वादेशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते पश्चादेकादेश इति ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृक्षात् । वृक्षे ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अ-

वरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । ये । के । ते । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । बहुराजे । कारीषगन्ध्ये । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात् ।

> ओकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो
> ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
> सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेऽस्मि-
> न्ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
> ङित्त्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं
> वर्णो यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।
> वर्णश्चायं तेन ङित्त्वेऽप्यदोषो
> निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः । कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न भवति । दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते। तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्ययमादेशो भवति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभक्तावित्यात्वविकल्पस्य'। षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते । अष्टपुत्त्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुग्भवति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्तमषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषषः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु तिष्ठति । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तमतोमिति लक्षणान्तरेण विहन्यते न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तान्नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्ड

तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्मान्न क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

डतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्ड् इत्ययमादेशो भवति । कतरत्ति ष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेम पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्भावादमि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते, हे कतरदिति सम्बुद्धेर्लोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु ।
अद्डित्त्वाड्डतरादीना न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्डादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुड्यम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषाया प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रक्लृप्त्यर्थमादेरेव स्यात् ततश्च येचीत्येतन्न स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि* ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित्पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते । नह्यादेशविधानकाले सुड्विद्यते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वान्निवर्तते । दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदी-

---

* तस्माच्छसो नः पुंसीति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

घत्व न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्व-निवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्थौ । जग्लौ । मम्लौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्व द्विर्वचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्भवान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ्भवति । ङित्त्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यत्पित्त्व प्राप्नोति तन्निवर्त्तते, ङिच्च पिच्च भवति । तेन ब्रुव ईडिति ब्रूताद्भवानितीण् न भवति । आशिषीति किम् । ग्रामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातङि ङित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।
हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥
तातङो ङित्त्वसामर्थ्याच्चायमन्त्यविधिः स्मृतः ।
न तद्वदनङादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं के चिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा । हृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनञिति हि नञो ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ्न गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति छन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा । ल्यबपि भवति । उद्धृत्य जुहोति । वा छन्दसीति नोक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यब्भवति । अर्च्य तान् देवान् गतः । छन्दोधिकार आज्जसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डा ड्या याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हविर्द्धाने † यत्सु

* वा छन्दसीत्यारभ्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ऽस्ति ।

† हविर्धानायेति पाठान्तरम् ।

न्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह। यस्मिन्सुन्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते। पूर्वसवर्णः। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते। आ। उभा यन्तारौ। उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते। आत्। न ताद्ब्राह्मणाद् निन्दामि। न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते। शे। न युष्मे वाजबन्धवः। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। यूयं वयमिति प्राप्ते। यूयादेशो वयादेशश्च छान्दसत्वान्न भवति। या। उरुया। धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते। डा। नाभा पृथिव्याम्। नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते। ड्या। अनुष्ठ्या च्यावयतात्। अनुष्टुभेति प्राप्ते। याच्। साधुया। साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते। आल्। वसन्ता यजेत। वसन्तइति प्राप्ते॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्॥ *॥ इया। उर्विया परिधानम्। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते। डियाच्। सुक्षेत्रिया। सुगात्रिया। सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते। ईकारः। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्। सरसि शयानमिति प्राप्ते॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम्॥ *॥ आङ्। प्रबाहवा। प्रबाहुनेति प्राप्ते। अयाच्। स्वप्नया सच सेवनम्। स्वप्नेनेति प्राप्ते। अयार्। सिन्धुमिव नावया। नावेति प्राप्ते*॥

अमो मश्॥ ४०॥

अम् इति मिबादेशो गृह्यते। तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति। वधीं वृत्रम्। क्रमीं वृक्षस्य शाखाम्†। लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः। शित्करणं सर्वादेशार्थम्। मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात्॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु॥ ४१॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति। देवा अदुह्र। गन्धर्वाप्सरसो अदुह्र। अदुह्रतेति प्राप्ते। दुहामश्विभ्यां पयो

* अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः। अधिकोयं पाठ एकस्मिन् पुस्तके।

† अवधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते। इत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

अघ्न्येयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्यधिकारान्न भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं दुहन्ति केलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्षः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । छान्दसत्वात् श्लुः । थन । यदिष्ठन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमङित्त्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यतइ-

त्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये । दत्वाय सविता धियः । दत्वेति प्राप्ते । क्त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते । समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्ट्वीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोन्त्यस्य निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थोयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासो य उपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः प्राप्तः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् । अश्वीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसाया-मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृष्णातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह ॥ सुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासा-म् । आदित्येव । भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न ङेराम् नद्याम्नीभ्य इति, तस्य हि परत्वादाड्याट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्येते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशा-त्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रक्लृप्तिर्भविष्यति ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यपि छन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वा-न्तात्तावत् । वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तॄणाम् । * नद्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरवीणाम् । लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।

* कर्तृणामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति । प्रियषषाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य वामीति विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मात्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति । विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम् । पादान्त इति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पादान्तेपि क्वचिन्न भवति । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा । इदित इति किम् । पचति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथाहि धिन्विकृण्व्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणम् । धातुग्रहणं चेह क्रियते धातूपदेशकाल एव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमादौ हि हनः सिजिति कित्त्वविधानसामर्थ्या-

चकारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति इह कस्मान्न भवति । भेत्ता छेत्तेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्त्वं नास्ति । अवयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तइतोन्तग्रहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच्ल । मुञ्चति । लुप्ल । लुम्पति । विद्ल । विन्दति । लिपि । लिम्पति । सिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृम्फादयः । तृफ तृम्फ तृप्तो । दृफ दृम्फ उत्क्लेशे । गुफ गुम्फ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादय,स्तेषामनिदितां हल उपधायाः क्ङितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्विधीयते । स च विधानसामर्थ्यान्न लुप्यते । तृम्फति । दृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां तृफति दृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्झलादो प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । मङ्क्तव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । झलीति किम् । मज्जनम् । नशितः ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वे नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादो प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भंजम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अचीति किम् । रद्धा । जब्धम् ॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । ररन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्किदिति कित्त्व नास्तीति नलोपो न भवति । अथ क्वसौ कथं भवितव्यं, रेधिवानिति । कथ,मेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्योपदेशिककित्त्वाश्रयो लोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्मान्न क्रियते लिट्येवेटि नान्यत्रेति । विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते इट्येव लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्लिड्वर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अशब्लिटोरिति किम् । आरभते । आरेभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिड्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भंलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्लिटोरित्येव । लभते । लेभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या गौः । आलम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतमदुपधत्वमिति ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् । लभ्यः* । कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वे विध-

* अनुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

यश्छन्दसि विकल्प्यन्ते । अथ वा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । यत्प्रत्ययान्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यम-स्माद्वृषलात्किं चित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति । ईष-त्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । उपसर्गादेव लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईषल्लभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्या हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्म्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवा-तिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्देशपक्षेप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थानइति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चतेरेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति किम् । अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतिग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्द्देशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापन्ना ऋषयः ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्विन्ति । शकृन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । त्रपूणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचित् ब्राह्मणाः । झलच इति किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलद्दिवि । चत्वारि । अहानि । उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति क्षपन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेकऽइच्छन्ति ॥ बहूर्न्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रपुणी । जतुनी । तुम्बुरुणी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् ।

कुण्डे । पीठे । अव्ग्रहणमुत्तरार्थम् । यद्येवं, तत्रैव कर्त्तव्यम् । इह तु क्रियमाणे एतत्प्रयोजनं हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति । एतदेवाव्ग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धिगुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरवं चूर्णम् ।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥
णत्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किं चित्रपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वदत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामणीर्ब्राह्मणः । ग्रामणि ब्राह्मणकुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय । ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचि रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । ग्रामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । त्रपुणे । जतुने । इह कस्मान्न भवति । पीलु-

वृक्षः, पीलु फलं, पीलुने फलायेति। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः। इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य। फलाकृतिर्नपुंसके। तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्कमिति। भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते। तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम्। तस्य प्रतिपादकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति। इक इत्येव। कीलालपा ब्राह्मणः। कीलालपं ब्राह्मणकुलम्। कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन। अचीत्येव। ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम्॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः॥ ७५॥

अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति। अस्थ्ना। अस्थ्ने। दध्ना। दध्ने। सक्थ्ना। सक्थ्ने। अक्ष्णा। अक्ष्णे। अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनङादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम्। तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तविधिरिष्यते॥ प्रियास्थ्ना ब्राह्मणेन। प्रियदध्ना *। तृतीयादिष्विति किम्। अस्थिनी। दधिनी। अचीत्येव। अस्थिभ्याम्। दधिभ्याम्॥

छन्दस्यपि दृश्यते॥ ७६॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते। यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। भद्रं पश्येमाक्षभिः। तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते। अस्थान्युत्कृत्य जुहोति। विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते। अक्षण्वता लाङ्गलेन। अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति॥

ई च द्विवचने॥ ७७॥

* प्रियास्थ्ने। प्रियदध्ने। प्रियसक्थ्ना। प्रियसक्थ्ने। प्रियाक्ष्णा। प्रियाक्ष्णे। एतान्युदाहरणान्यधिकान्येकस्मिन् पुस्तके।

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अक्षी इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाध्यते । तत्र कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः । जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जाग्रत् । जाग्रतौ । जाग्रतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाग्रति जाग्रन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रयणे वा ऽदती घ्नतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं केचिदाहुः । शतुरवयवे शतृशब्दो वर्त्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति *। अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्येते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति ।

* यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दो निर्दिश्यत इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्योरिति किम् । तुदताम् । तुदताम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदाद्दित्यर्थधिकारादाममोः कृतयोर्नुम कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाध्येते, आममभ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति न बाध्यबाधकभाव. यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घत्वद्विर्वचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्पायुरग्ने ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । द्यौः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न गृह्यते । अक्षद्यूः ॥

पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारो

ऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं पपूर्वार्थम् । ऋभुक्षणमित्यत्र वा पपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्थः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेर्लोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथा । मथे । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षे । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबद्ध्यते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्नायां विभक्तौ असुङित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्ङुपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्यय पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति । णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः ।

* भाव्यमानो ऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कथं हे चित्रगो हे शवलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धिजसोर्गुणे कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गोत इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव । केचिदोतो णिदिति पठन्ति । द्योशब्दादपि विध्यते तदर्थम् । द्यौः । द्यावो । द्यावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णल्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकर । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति । सखायो । सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सैा परतोऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सैा परतोऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥ न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्षे इष्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

---

* हे चित्रगव इति पा० २ ।

सर्वोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥
इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः तृज्वद्भवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेव तृजन्तस्य यद्रूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्टृ इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थानइत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्द के चिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीपि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्टृभीरथैरिति स्त्रीशब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः तृज्वद्भवति । कृते ऽतिदेशे ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्वोः । तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥ तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टवे ऽरण्याय । प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट् । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥

* स्त्रीप्रत्ययस्येति पा० २

चतुर् अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥ तदन्तविधिरत्रेष्यते ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ ~ ॥ अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम्संबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रियचत्वः । हे प्रियानड्वन् ॥

ॠत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । धातोरिति किम् । पितॄणाम् । मातॄणाम् ॥ लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ॠकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ॠकारादसावोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्षति । मुमूर्षति । दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वो भवतीत्यत्रापि भवति । वुवूर्षति ऋत्विजम् । प्रावुवूर्षति कम्बलम् । ओष्ठ्योऽत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते । तेन ॠ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति † ॥ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रति-

---

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेह न भवति । समीर्णमिति । ॠ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकार ओष्ठ्यः पूर्वो ऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवतीति पाठान्तरमेकस्मिन् पुस्तके ।

षेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्तमनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद्बाधते । न्यनुवीद् न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् ङित्त्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवङादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । चर । अचारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । ह्मल । अह्मालीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यखोरीत् । न्यमीलीत् । ल्रान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । अन्तग्रहणं किम् । अवभीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजे हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः । अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजिग्रहणम् ।

हलन्तानाम् । अपाक्षीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्त्तते। ततो यदुच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाज्विशेष्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्धल्ग्रहणं हल्समुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि स्यात् । अराङ्क्षीत् । अभाङ्क्षीत् । अन्यथा हि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवोढामुदवोढमित्यत्र वहेः सिचि ढत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद्ढलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सोढामित्त्रस्यापत्य सौढामित्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात्सिचि वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह । अग्रहीत् । स्यम । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । टुवम् । अवमीत् । क्षण । अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् । णि । ऊनयीत् । ऐलयीत् । श्वि । अश्वयीत् । एदिताम् । रगे । अरगीत् । कखे । अकखीत् । ह्म्यन्तक्षणश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः । जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न वान्तरङ्गत्वादत्र पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धिरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः स्यादिह णिश्विग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिदमेव णिश्विग्रहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जागृग्रहणं किमर्थम् । जाग्रो विचिण्णल्ङित्सु इति जागर्त्तेर्गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो ल्रान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्त्तुम् । तत्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्नभवति । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीत् । विभाषोर्णोरित्यङित्त्वपक्षे वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्त्वपक्षे तु गुणवृद्ध्योरभावे उवङ् भवति । प्रौर्णुवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्द्देशार्थमच इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अच्लक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा न भवतीति क्ङिति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्मान्न भवति अचकासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं न पुनरचापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । इटीत्येव । अपाक्षीत् ॥

नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्रः । भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याच्ञा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्ताद्दु इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते । सभवोदाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति । तीति क्तिन्क्तिचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः । क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दाम्नीशसयुयुजेति ष्ट्रन् । पतिता । पतितुम् । पत्त्रं वाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । तनिता । तनितुम् । तन्त्रम् । त ॥ हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् । हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता । धूर्वितुम् । धूर्त्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः क्तस्य ॥ हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि । उषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः । कोषिता । कोषितुम् । कुक्षिः ॥ सुक् च इषेः ॥ एषिता । एषितुम् । इक्षुः । सर ॥ अशेः क्सरन् ॥ अशिता । अशितुम् । अक्षरम् । क ॥ इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् । शल्कः । स ॥ वृतृवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यः स ॥ वदिता । वदितुम् । वत्सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिट् क्तिनि दृश्यते । विगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः । निपठितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति। प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः। के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठ्यन्ते। त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तयोर्णातिमथो युणुक्ष्णवः।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च। तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा। दाता। नेता। चेता। स्तोता। कर्त्ता। हर्त्ता। अदन्तादय उदात्ताः। अवधिष्ट। ऋदन्तम्। तरिता। तरीता। ऋतां च वृङ्वृञौ। निर्वरिता। निर्वरीता। प्रवरिता। प्रवरीता। श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि। श्वयिता। उड्डयिता। शयिता। श्रयिता। गणस्थमूदन्तम्। लविता। पविता। उतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तयोर्णातिमथो युणुक्ष्णवः। रविता। प्रस्नविता। क्षविता। प्रोर्णुविता। वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यतिदेशादेकाच्त्वमूर्णोतेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते। यविता। नविता। क्ष्णविता।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत।
शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति। घस्ता। वसिः प्रसारणी। वस्ता। प्रसारणीति किम्। वसिता वस्त्राणाम्। वसनिवास इत्यस्य यजादित्वात्संप्रसारणं विहितं, न तु वस आच्छादन इत्यस्य।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे।
आरब्धा। यब्धा। लब्धा।
यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मिहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमे ऽनिटोष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥

देग्धा । दोग्धा । मोढा । रोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा । मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सहिमुहिरिहिलुहय,स्तत्र सहेरिड्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्येते । केश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आम्रष्टा । आमर्ष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । ऋदुपधानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बंद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । शोद्धा । बोद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुध्यतिसिध्यत्योः श्यना निर्देशादन्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिड्भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावात् बुधितं सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा । आक्रष्टा । आकर्ष्टा । कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषिकर्षती इति निर्देशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेप्ता । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्विकल्पेन भवति । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ तृपिदृपौ तावुदात्तावेव । स्रप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छेप्ता । क्षेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन्
शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि
प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता । स्विद्यतीति श्यना निर्देशो ञिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एवायम् । पत्ता । खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि श्यना श्नमा च निर्देशोन्यविकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्
निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन्
भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता । मोक्ता । भक्ता । भङ्क्ता । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता । सङ्क्ता । मङ्क्ता । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमूदित्पठ्यते । ततोस्य विकल्पेनेटा भवितव्यम् । मार्ष्टा, मार्जिता इति । अमागमोप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति । सृजिं विजिं विद्ध्यनिट्स्वरानिति । निजादिषु यो वि-

जिरसावनिडिष्यते । तथा च ग्रन्थान्तरे * निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् लविष्यति पविष्यति । इह च मा भूत् । कर्त्ता कटान्कर्त्तुमिति ॥

श्र्युकः किति ॥ ११ ॥

श्रि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । श्र्युक इति किम् । विदितः । कितीति किम् । श्रयिता । श्रयितुम् । श्रयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्द्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्द्देशस्य श्र्युकः कितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यत्र स्था आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशइत्येव । तीर्णा इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्वे हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, ऋतः, यद्येवमित्वे कृते नायमृकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अल्विधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । ऊर्णोतेस्तु ।

> वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
> आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न

---

* तन्त्रान्तरे पा० २ ।

भवति । जिघृक्षति । जुघुक्षति । उगन्तानां च । रुरूषति । लुलूषति । सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयूर्णुभरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानात् श्रयतेरत्र नानुक्रम्यते । ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरूदित्वाद्विकल्पः ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये इडागमो न भवति । कृ । चकृव । चकृम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । वृञ् । ववृव । ववृम । वृङ् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु । दुद्रुव । दुद्रुम । स्रु । सुस्रुव । सुस्रुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । क्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति । बिभिदिव । बिभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृञ्वृङोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः । वृञो हि थलि ववर्थेति निपातनाद्व्यवस्था, स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेष्यते । तुष्टोथ । दुद्रोथ । सुस्रोथ । शुश्रोथ ॥ कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ससुट्कस्य इडागमो यथा स्यात् । संचस्करिव । संचस्करिम ॥ ऋतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट एवेष्यते ॥ संचस्करिथ ॥

श्व्योदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः । ओलजी । लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीङस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिट्त्वस्य । स हि नत्वार्थो, नत्वं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिडुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । विधूतः ।

विधूतवान् । गुहू । गूढः । गूढवान् । उदितो वा । वृढः । वृढवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्विभाषितेट्कस्यापि द्वितीयाश्रिता-तीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । ञिमिदा । मिन्नः । मिन्नवान् । ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । क्ष्विण्णवान् । ञिष्विदा । स्विन्नः । स्विन्नवान् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदितश्च विभाषा भावादिकर्म्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्म्मभ्यां यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र विदेर्लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्म्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्म्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति । मिन्नमनेन । मेदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमेदितः ॥ सौनागा कार्म्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शकितो घटः कर्त्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेर्भावे । असितमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु । क्षुब्ध इति भवति मन्थाभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्थः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं मन्थेन क्षुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति । स्वान्त-

मिति मनोभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं चेत् । म्लेच्छितमन्यत् । इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्द इत्यस्यैतन्निपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रिभिं सौत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदशृतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहृ प्रयत्न इत्यस्य धातोरेतन्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टोऽयम् । विशस्तोऽयम् । धृषेरादितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषेति, नियमार्थं वचनम् । धृषिशस्योर्वैयात्ये एवेड् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्य इति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बलवान् । किमत्र निपात्यते । दृंहेः क्तप्रत्यये इडभावः । हकारनकारयोर्लोपः । परस्य ढत्वम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् । नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र र ऋतो हलादेर्लघोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृंहितम् । दृहितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । वृंहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वे हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रढयति । परिव्रढय्य गतः । पारिवृढी कन्येति । परिवृढमाचष्ट इति विगृह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाण्णिजुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रढयतीति तिङ्ङतिङ इति निघातः । परिव्रढय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृंहितम् । परिवृंहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टोऽग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविशब्दन इति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रतिज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थ इति भ्वादिषु पठ्यते । घुषिरविशब्दन इति चुरादिषु तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणिज् विशब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्देः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्देरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्दितः ॥

अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णा सेना । अभ्यर्णा शरत् । आविदूर्यइति किम् । अभ्यर्द्दितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यदविदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनान्न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

णयन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावो णिलुक्च निपात्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्त पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । वर्त्तितमन्यत् । वृतिरयमकर्म्मकः, स णयर्थे वर्त्तमानः सकर्म्मको भवति । तेन निर्वृत्तइति हि प्रकृतेरेव कर्म्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि णयर्थवृत्तेरेव च वृतेर्वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि णिचैव णयर्थो ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित् । अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् ज्ञप् इत्येतेषां णयन्तानां धातूनां वा अनिट्त्व निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । ज्ञप्तः । ज्ञपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । ज्ञपेस्तु भरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

हृष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । हृषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छन्न ज्ञप्त इत्येतानि निपात्यन्ते । दस्यादीनां धातूनां णयन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः ।

वा इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीषसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः । अभ्यमितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । संघुष । सघुष्टौ पादौ । सघुषितौ पादौ । सघुष्टं वाक्यमाह । सघुषितं वाक्यमाह । सघुष्टौ दम्यौ । सघुषितौ दम्यौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधाने ऽपि परत्वादयं विकल्पः क्षुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृषु अलीकइत्युदित्वान्निष्ठायामनिट् । हृष तुष्टावित्ययं सेट् । तयोरुभयोरिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते । लोमस्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च निपात्यते । अपचितोऽनेन गुरुः । अपचायितोऽनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

ह्वरतेर्धातोर्निष्ठायां छन्दसि ह्रु इत्ययमादेशो भवति । ह्रुतस्य चाह्रुतस्य च । अह्रुतमसि हविर्धानम् । छन्दसीति किम् । ह्रुतम् ॥

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । ह्रु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे ह्वरितः ॥ ३३ ॥

ह्वरित इति ह्वरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये, सोमश्चेद्भवति । मा नः सोमो ह्वरितो, विह्वरितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित स्कभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तरुतृ तरूतृ वरुतृ वरूतृ वरूत्रीः उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते। तत्र ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपात्यते। ग्रसितं वा एतत्सोमस्य । ग्रस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विष्कभिते अजरे । विष्कब्धेति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तब्धमिति भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तब्धेति भाषायाम्। उत्तभितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति। चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते। चत्ता वर्षेण विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं

विभक्तिनिर्द्देशः। विशस्तृ शंस्तृ शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शसेः शासेश्च तृचि इडभावो निपात्यते। विशस्तृ। एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता। विशसितेति भाषायाम्। शंस्तृ उत शंस्ता सुविप्रः। शंसितेति भाषायाम्। शास्तृ। प्रशास्ता। प्रशासितमिति भाषायाम्। तरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरिति तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् इत्येतावागमौ निपात्येते। तरुतारं रथानाम्। तरूतारम्। तरितारं तरीतारमिति भाषायाम्। वरुतारं रथानाम्। वरूतारं रथानाम्। वरितारं वरीतारमिति भाषायाम्। वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावती। जसि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम्। अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरूत्रय इति। छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम्। प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम्। वरूतृशब्दो हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धो वरूत्रीशब्दः। उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य क्षर क्षम वम अम इत्येतेषां च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते। शपो लुग्वा इडागमः। अग्निरुज्ज्वलिति। उज्ज्वलतीति भाषायाम्। क्षरिति। स्तोकं क्षरिति। क्षरतीति भाषायाम्। क्षमिति। स्तोमं क्षमिति। क्षमतीति भाषायाम्। वमिति। यः सोमं वमिति। वमतीति भाषायाम्। अमिति। अभ्यमिति वरुणः। अभ्यमतीति भाषायाम्। इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदीकारो भवति। रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥ ३५॥

छन्दसीति निवृत्तम्। आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति। लविता। लवितुम्। लवितव्यम्। पविता। पवितुम्। पवितव्यम्। आर्द्धधातुकस्येति किम्। आस्ते। वस्ते। रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते। वलादेरिति किम्। लव्यम्। पव्यम्। लवनीयम्। पवनीयम्। इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ३६॥

नियमार्थमिदम्। स्नुक्रमोरार्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्त भवतः। क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्त, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति। भावकर्म्मकर्म्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः। क्रमेर्वृत्त्यादयश्च। तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम्। स्नुक्रमोरुदित्त्वादिट् सिद्ध एव। प्रस्नविता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। प्रक्रमिता। प्रक्रमितव्यम्। अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम्। प्रस्नोषीष्ट। प्रक्रंसीष्ट। प्रस्नोष्यते। प्रक्रंस्यते। प्रसुस्नूषिष्यते। प्रचिक्रंसिष्यते। सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम्। सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते। निमित्तग्रहणं किम्। सीयुडादेस्तत्परस्य च प्रतिषेधार्थम्। इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयतइति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः॥ क्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। कर्त्तरीति किम्। प्रक्रमितव्यम्। उपक्रमितव्यम्। आत्मनेपदविषयादिति किम्। निष्क्रमिता। स्नौतिः सनि क्रिति च प्रत्यये श्र्युकः किति सनि ग्रहगुहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति। प्रसुस्नूषति। प्रस्नुतः। प्रस्नुतवान्॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः॥ ३७॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति। ग्रहीता। ग्रहीतुम्। ग्रहीतव्यम्। अलिटीति किम्। जगृहिव। जगृहिम। प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिदं चिण्वदिटो न भवति। ग्राहिता। ग्राहिष्यते॥

वृतो वा॥ ३८॥

वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य ऋकारान्तेभ्यश्चेटो वा दीर्घो भवति। वरिता। वरीता। प्रावरिता। प्रावरीता। ॠकारान्तेभ्यः। तरिता। तरीता। आस्तरिता। आस्तरीता। वृत इति किम्। करिष्यति। हरिष्यति। अलिटीत्येव। ववरिथ। तेरिथ॥

न लिङि॥ ३९॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट ।
वरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावा-
ष्टाम् । प्रावारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः * ।
स्मैपदेष्विति किम् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृतः सनो वा इडागमो भवति । वुवूर्षति । विवरिषति । विव-
षते । प्रावुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ऋकारान्तेभ्यः ।
तीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति ।
ातिस्तरीषति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो
धीयते । इटश्च वृतो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रो-
देशाधिकारात्तस्याविकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृतो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।
षीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्ती-
ष्ट । सिचि खल्वपि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरि-
। प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मनेपदेष्विति
म् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभ-
ादिटो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋदन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडा-
मो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अध्वृग-

* व्यथारिष्टाम् । व्यथारिषुरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ताम् । अध्वरिषाताम् । अस्मृषाताम् । अस्मरिषाताम् । ऋत इति किम् । च्योषीष्ट । प्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । संयोगादेरिति किम् । क्रृषीष्ट । कृषीष्ट । अकृत । अकृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसोता । प्रसविता । सूयति । सोता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊदिद्भ्यः खल्वपि । गाहू । विगाढा । विगाहिता । गुपू । गोप्ता । गोपिता । वेति वर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिड्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्द्देशः षू प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूञिति सानुबन्धकस्य निर्द्देशो धू विधूननइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्माद्विकल्पादृद्धनोः स्यइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । क्तिति तु प्रत्यये श्र्युकः क्तितीति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । रधिता । रद्धा । नंष्टा । नशिता । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिता । स्नोढा । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं केचिदिच्छन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिड्निषेधविधानसामर्थ्याद्भूयस्त्व प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिटा भवितव्यम् । ररन्धिव, ररन्धिमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर् इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितुम् । कोषितव्यम् । निस इति वक्तव्ये निर इति निर्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः । इड्ग्रहणं नित्यार्थ,मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको ऽन्यथा हि विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावार्द्धधातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्य भवति । योपि इष आभीक्ष्ण्यइति क्र्यादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे केचिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोढा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा । रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् ऋधु भ्रस्ज दम्भु श्रि स्वृ यू ऊर्णु भर ज्ञपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिदेविषति । दुद्यूषति । सिसेविषति । सुस्यूषति । ऋधु । अर्दिधिषति । ईर्त्सति । भ्रस्ज । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्ज्जिषति । बिभर्क्षति । दम्भु ।

दिद्रम्भिपति । धिप्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिश्रयिषति । उच्छि
षति । स्वृ । सिस्वरिषति । सुस्वूर्षति । यु । यियविषति । युयूर्षति ।
ऊर्णु । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनुविषति । प्रोर्णुनूषति । भर इति भृञित्येत
भ्वादिकस्य ग्रहणं शपा निर्देशात् । बिभरिषति । बुभूर्षति । ज्ञपि
जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति । सन् । सिसनिषति । सिषासति । के चित्
भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्राणामिति पठन्ति । तितनिषति । तितंसति ।
तितासति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ।
सनीति किम् । देविता । भर्ता ॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्ट्वा । क्लिशित्वा ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनइत्य
क्त्वायां विकल्पः सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषे
प्राप्नोति । क्लिश उपतापइत्येतस्य तु क्त्वायां निष्ठायां च नित्यमिडाग
प्राप्नोति तदर्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते ॥

पूङश्च ॥ ५१ ॥

पूङश्च क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा
सोमोऽतिपूतः । सोमोऽतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्र्युकः क्किती
प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषित
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकर
निर्देशार्थ एव । वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिटा । पुनरिड्ग्रह
नित्यार्थम् ॥

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । अञ्चित्वा च
जुहोति । अञ्चिता अस्य गुरवः । उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विक

प्राप्तः, निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थे वर्त्तमानात् क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा । लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि । विमोहनमाकुलीकरणं तत्र क्त्वायां तीषसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनइति किम । लुब्धो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्ध्ये यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥

जॄ व्रश्चि इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । व्रश्चित्वा । जॄ इत्येतस्य श्र्युकः किताति प्रतिषेधः प्राप्तो व्रश्चेरूदित्त्वाद्विकल्पः । क्त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शमु । शमित्वा । शान्त्वा । तमु । तान्त्वा । तमित्वा । दमु । दान्त्वा । दमित्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृद तृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति । कृत् । कर्त्स्यति । अकर्त्स्यत् । चिकृत्सति । कर्त्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । चिकर्त्तिषति । चृत । चर्त्स्यति । अचर्त्स्यत् । चिचृत्सति । चर्त्तिष्यति । अचर्त्तिष्यत् । चिचर्त्तिषति । छृद । छर्त्स्यति । अच्छर्त्स्यत् । चिच्छृत्सति । छर्द्दिष्यति । अच्छर्द्दिष्यत् । चिच्छर्द्दिषति । तृद् । तर्त्स्यति । अतर्त्स्यत् । तितृत्सति । तर्द्दिष्यति । अतर्द्दिष्यत् । तितर्द्दिषति । नृत । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । निनृत्सति । नर्त्तिष्यति ।

अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिषति । सइति किम् । कर्त्तिता । असिचीति किम् । अकर्त्तीत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेष्यति । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगंसीष्ट । संगसीष्ट । संगंस्यते । संजिगंसते । संजिगंसिष्यते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसिष्यते । गमेरिडादेशस्याज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम् । सइत्येव । गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्यस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति । पदशेषकारस्य* पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरार्द्धधातुकस्येड्भवति । तन्मतेन संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेरार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वृधू । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । शृधू । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । शिशृत्सति । स्यन्दू । स्यन्त्सति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्त्स्यति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्ग्रहणं हि तत्र द्युतादिपरिसमाप्त्यर्थं क्रियते कृपू सामर्थ्ये वृद्रिति, तदेव यदि वृतादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किंचिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देरूदित्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । चतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिषते । अथात्रात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम

* पदशेषो ग्रन्थविशेष इति पदमञ्जरी ।

इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । क्त्यपि हि परस्मैपदलुक्ति च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । कल्प्ता । श्वः कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । परस्मैपदेष्वित्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते । क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । क्त्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ । अच इति किम् । भेत्ता । बिभेदिथ । तास्वदिति किम् । लूत्वा । लुलविथ । थलीति किम् । याता । ययिव । ययिम । अनिड्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यग्रहणं किम् । विधोता । विधविता । विदुधविथ । तासि विभाषितेटस्थलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वद्दिति वतिनिर्द्देशः किमर्थः । तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसचसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वद्दिति वर्त्तते अदादेशो हि घसिर्वेञादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेऽत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न भवति । पक्ता । पपक्थ । यष्टा । इयष्ठ । शक्ता । शशक्थ । उपदेशइति किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ । अत्वत इति किम् । भेत्ता । बिभे-

* विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्रिय । तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिथ । तास्वदित्येव । जिघृक्षति । जग्रहिथ । नित्यमनिट इत्येव । अञ्जा । अञ्जिता । आनञ्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्तात्तासौ भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्थलि इडागमो न भवति । स्मर्त्ता । सस्मर्थ । ध्वर्त्ता । दध्वर्थ * । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । ऋत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिथ । वयिथ । पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थात्पूर्वयोर्योगयोर्विकल्पः । तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये । निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविथेति भाषायाम् । आततन्थ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । आतेनिथेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ । ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा । ववरिथेति भाषायाम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्थलि विभाषा इडागमो न भवति । सस्रष्ठ । ससर्जिथ । दद्रष्ठ । ददर्शिथ ॥

इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अत्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिथ । संविव्ययिथ । व्येञो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अत्तिव्ययत्योर्ऋतो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः । अर्त्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेड्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अत्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं, प्रति-

* कर्ता चकर्थेति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

षेधविधाने चार्त्तिग्रहणमिति नित्योयं विधिरिड्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचां धातूनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकाचो भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस् । जक्षिवान् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । बिभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् । क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आद्ग्रहणमनेकाजर्थं द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो लोपेन भवितव्य, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवितव्यम् । दरिद्राञ्चकार । अथाप्याम् क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य निमित्तं विहतमिति न इडागमो भवति । ददरिद्वानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि ग्रहणमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपे कृते द्विर्वचनमेव न स्यादनच्कत्वाद्, इह तु घसिग्रहणाद् उपधालोपमपि परत्वादिडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः । स च द्विर्वचनेऽचीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जक्षिवानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसो विभाषा इडागमो भवति । गम । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन । जघ्निवान् । जघन्वान् । विद । विविदिवान् । विविद्वान् । विश । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्यादिह विदेस्तौदादि-

कस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्य विविद्वानित्येव भवति ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनोतेः सनतेर्वा धातोः सनिससनिवांसमिति निपात्यते * । अग्निंत्वाग्ने सनिंससनिवांसम् । इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनिट्पूर्वादन्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते † । भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हनिष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वेट्त्वादृद्धनोः स्यइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इडागमो भवति । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । आञ्जिषुः । सिचीति किम् । अङ्क्ता । अञ्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सक्च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः ! अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ।

* सनिंपूर्वस्य सनोतेः सनतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः ।

† इयं चानुपूर्वी छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

अनंसिषुः । आकारान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । ङकारग्रहणं पूञो मा भूत् । पुपूषति इत्येव तस्य भवति । अशेरूदितो ग्रहणादश्नोतेर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ । चिकरिषति । गृ । जिगरिषति । दृङ् । दिदरिषते । धृङ् । दिधरिषते । प्रच्छ । पिप्रच्छिषति । पञ्चभ्य इति किम् । सिसृक्षति । किरतिगिरत्योरिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः वृतो वेति चास्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद् । रोदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । जक्ष् । जक्षिति । पञ्चभ्य इत्येव । जागर्त्ति । सार्वधातुकइति किम् । स्वप्ता । वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्व । जनिध्वे । जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्व । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य छान्द-

सत्वात् श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते ॥ तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिध्व । व्यतिजज्ञिध्वे व्यतिजज्ञिध्वम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति, तदर्थं केचिदीडिजनोः स्ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्रएवोपादानाच्चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरनुकर्षणार्थो विज्ञायते । ईडिशिजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणात् लिङि ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्सुट्सीयुटाम् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्येति किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् । अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं किम् । यायात् । सार्वधातुकइत्येव । चिकीर्ष्यात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि हि तर्हि अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यान्न पुनरतो लोपस्य । येय इत्यविभक्तिको

* सार्वधातुकइति वर्ततइत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

निर्देशः, य इति वा षष्ठीनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः कृतः सैात्रत्वान्निर्देशस्येति । केचित् अतो या इय इति सूत्रं पठन्ति । तेषा सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङिदवयवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न ङितीव ङिद्वदित्येवमङ्गीक्रियते ऽपितु ङित इव ङिद्वदिति पूर्वसूत्रएव उच्चुकुटिषतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्कुटादिसूत्रे ङिद्वतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते । ङित इति किम् । पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते । तपरकरणं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकारमात्रभक्तोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यतइति अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्देशान्न भविष्यति । मुकि सत्यधर्द्धमात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूर्द्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। विभक्ताविति किम्। अष्टत्वम्। अष्टता। आ इति व्यक्तिनिर्देशोयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात्। विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणा,द-ष्टाभ्य औशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति। तदन्तविधिश्चात्रेष्यते। प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः। प्रियाष्टौ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। राभ्याम्। राभिः। हलीति किम्। रायौ। रायः। विभक्ताविति किम्। रैत्वम्। रैता। मृजेर्वृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। युष्माभिः। अस्माभिः। युष्मासु। अस्मासु। अनादेशइति किम्। युष्मत्। अस्मत्। हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात्। उत्तरत्र त्वनादेश-ग्रहणेन प्रयोजनं योचीति तदिहैव क्रियते॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्। युष्मान्। अस्मान्। आदेशार्थं वचनम्॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराका-रादेशो भवति। युवाम्। आवाम्। प्रथमाया इति किम्। युवयोः। आवयोः। द्विवचनइति किम्। त्व,महं, यूयं, वयम्। भाषायामिति किम्। युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे॥

योचि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति। त्वया।

मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यद्वि हलीत्यनुवर्त्तते शक्यम-कर्त्तुमचीत्येतत् तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । अनादेशइत्येव । त्वद्गच्छति । मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो यकारश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् । शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मान्न भवति, त्वं ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलो-पमिच्छन्ति । कथं वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधी-यन्ते । तेन मपर्यन्ताद् योऽन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्ये-त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति साकच्कस्य मा भूत् । त्वमा-वेकवचने । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारस्य योऽचीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्ये-त्येव सिद्धे ऽस्मिन् यत्पर्यन्तग्रहणं कृतमवधिद्योतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्,

* शेषे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

कदा, यदा * ण्यन्तयोः क्विपि मान्तत्वं विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा,मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवा,मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा,-मतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तैर्युवा,मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा,मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा,मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा,मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा,मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा,मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहादीना तु विषये परत्वात्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तो युवा,मतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा,मतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तो त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तो युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तद-

* मा भूद्यदा तदेति पदमञ्जरीधृतः पाठः ।

न्तविधिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ॥

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः । तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्द्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमा-

---

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् । पदमञ्जर्यां दर्शनात् ।

नयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्व[illegible]ायं, त्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति[illegible], त्वद्यति । मद्यति । त्वमिवाचरति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । तव पुत्र,स्त्वत्पु[illegible]त्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य, त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तर्ह्यादेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोपि लुक् बाधते इति । तेन गोमान्प्रियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति । त्वं प्रधानमेषां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितं मद्धितम् । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञापकार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संगृह्यते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नद्यृतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षण-

त्वात्* । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः। प्रियास्त्रयोऽस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः। प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः ।प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम ग्रामः ॥ चतसर्या-द्युदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसामर्थ्यान्निपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्वङिसर्वनामस्थान-गुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिप-त्त्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ वि-भक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरायै त्वा परिदद्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमो जरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्या सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुगम्भावो जरस्भाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्त्तते भ्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्रा-ह्मणकुलं पश्येति, प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं

* बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम्। किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः। त्यद्। स्यः। त्यौ। त्ये। तद्। सः। तौ। ते। यद्। यः। यौ। ये। एतद्। एषः। एतौ। एते। इदम्। अयम्। इमौ। इमे। अदस्। असौ। अमू। अमी। द्वि। द्वौ। द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति। भवत्। भवान्। संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति। त्यद्। त्यदौ। त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव। परमसः। परमतौ। परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः। कः। कौ। के। साकच्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति। कुतः। कुत्र। कुह। तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति। क्व गमिष्यसि। क्व भोक्ष्यते। आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम्। किमो द्वदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकच्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः। त्यद्। स्यः। तद्। सः। एतद्। एषः। अदस्। असौ। अनन्त्ययोरिति किम्। हे स। सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्कादा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा चौत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमायम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्त्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात्स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

* इह साविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे साविति वचनादित्यधिकमेकत्रलिप्पुस्तके ।

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमिद्रूपस्य लोपः । अथ वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यद्द्वयमनुवर्त्तते * ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएव वेदितव्यम् । कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य ञिति णिति च वृद्धिर्भवति । ञिति । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । च्यौत्नः । जयतेर्यौतेश्च उणादयो बहुलमिति ष्ट्रण् प्रत्ययः । च्यवतेरपि त्नण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाकस्त्यागो,यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् । भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चकासयति तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-

* अथ वा ऽनोयमलोन्त्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

वति । गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति । औपगवः । कापटवः । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्ठक् । आक्षिकः । शालाकिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिंशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति ञिति णिति किति तद्धिते परतः । देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविकाकूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति । शिंशपा । शिंशपाया विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशादिरयं तेन पत्ते अण् अनुदात्तादिलक्षणो वा अञ् । शिंशपास्थले भवाः, शांशपास्थलाः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाट् । दित्यौहः इदं, दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं, दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं, श्रायसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धिविषये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैहीनरिः । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मित्त्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनप-

दशब्दात्तत्त्रियादञित्यञ्प्रत्ययः । मित्रयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके ऋपिशब्दो गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो ञिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादैकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते, वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । य्वाभ्यामिति किम् । त्र्यर्थस्यापत्य त्रार्थिः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्छात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रक्लृप्त्यर्थं,मिह मा भूद्वाध्वश्विः । माध्वश्विरिति । नह्यत्र य्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वेष्वलिन्दे भवः, पूर्वैष्वालिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीना य्वाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यल्कशे भवः, वैयल्कशः । स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित्पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभनो ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वेणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । स्वोध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भव-

त्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः । स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अचणि इति प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । श्वादंष्ट्राया भवः, शौवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वग्रामे भवः, सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । अपदान्तार्थोयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारः, नैयग्रोधश्चमसः । केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोहयतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थ,मव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्यावर्त्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्तात्णचः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्य, व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं, व्याडिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोयं लौकिके वृत्ते वर्त्तते न तु कर्म्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः । स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यड । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तन्न भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं,

* तदन्ताद् टिड्ढाणञिति ङीप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तन्न भवति । श्वापदस्येदं, श्वापदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिण्णलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यवयवादृतोः । पूर्ववार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्द्देशो नास्ति जे प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्द्देशेष्वपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वै या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवादृतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशिसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्ठक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण् च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः, तत्र ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवादिति * तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम् । कालाट्ठञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

* क्व चिदवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थासंगतेरिति पदमञ्जरी ।

सु सर्व अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः॥

दिशो ऽमद्राणाम्॥ १३॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। दक्षिणपाञ्चालकः। पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च। दिश इति किम्। पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः। तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः। आपरपञ्चालकः। अमद्राणामिति किम्। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। मद्रेभ्यो ऽञित्यञ्प्रत्ययः॥

प्राचां ग्रामनगराणाम्॥ १४॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। ग्रामाणाम्। पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। पूर्वकार्णमृत्तिकः। अपरकार्णमृत्तिकः। नगराणाम्। पूर्वस्मिन्पाटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः। अपरपाटलिपुत्रकः। पूर्वकान्यकुब्जः। अपरकान्यकुब्जः। ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदो हि समुदायः पूर्वैषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम्। पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह। तत्र ग्रामवाचिनमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते। इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव। पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ १५॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः। संख्यायाः। द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा, द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति। परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमिकः त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचितेति पर्युदासो न भवति॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति। द्विवर्षं अधीष्टो भृतो भूतो वा, द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः। अभविष्यतीति किम्। यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकम्। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म्म करिष्यतीति, द्विवार्षिको मनुष्यः॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौवर्णिकम्। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति लुको विकल्पः। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्, द्विनैष्किकम्। असंज्ञाशाणयोरिति किम्। पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकपालिकम्। पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाणमिति योगवि-

भागात्प्रत्ययस्तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वादण्चेत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञाशाणकुलिजानामिति केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुबविशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदासु जातः । ऋतुनक्षत्रेभ्योऽणित्यण् । प्रोष्ठपदो माणवकः । जइति किम् । यदा प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृदयस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्य, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते । महते सौभगाय । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः ।

अनुशतिकस्येदम्, आनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहौडिकः । अनुसंवरणे दीयते, आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवैणवः । असिहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्यहत्य इति केचित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वादण् । अस्यहत्यशब्दोस्मिन्नध्यायेस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य, आस्यहैतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् । वध्योग इति बिदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्योगः । पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्वादिषु पठ्येते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुरुकत गर्गादिः, कौरुकात्यः । कुरुपञ्चाल । कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपाञ्चालः । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते इति वुञ् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौद्धिः । इहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैणेयः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगणश्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अनुशतिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक ।

---

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते तस्मात्कल्याण्यादीनामिनङिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† शतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः । आग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्धिते एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घादिति किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्यस्यानङपवादस्य इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः । सुह्मनगरे भवः, सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदक्षु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर,मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम्। कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्। वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजः। सौवर्णवालजः॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा॥ २६॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। अर्द्धद्रोणेन क्रीतमार्द्धद्रौणिकम्। अर्द्धद्रौणिकम्। अर्द्धकौडविक,मार्द्धकौडविकम्। परिमाणस्येति किम्। अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रौशिकम् *॥

नातः परस्य॥ २७॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः। अर्द्धप्रस्थिकः। आर्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धकंसिकः। आर्द्धकंसिकः। अत इति किम्। आर्द्धकौडविकः। तपरकरणं किम्। इह मा भूत्। अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् आर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते। यथा वैयाकरणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति॥

प्रवाहणस्य ढे॥ २८॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति। प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः॥

तत्प्रत्ययस्य च॥ २९॥

* परिमाणस्येति किम्। अर्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रौशिकमिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्य
मादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणे
प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणेयकम् । वाह्यतद्धितनि
वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषाम
देरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते ञिति णिति कि
परतः । शुचि । अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्य,मनैश्
क्षेत्रज्ञ । आक्षैत्रज्ञ्यम् । अक्षैत्रज्ञ्यम् । कुशल । आकौशलम् । अकौश
निपुण । आनैपुण,मनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिर
विभाषा विधीयते । नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्य
शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चान्नञ्समासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि
द्भवतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाववचनादन्योऽपि हि तद्धितो वृ
मित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते बहुव्रीहेश्च नञ्समास
वचनेऽप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्द्दनं न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ
रूपावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते,ततस्ताभ्यां भावे ष्यञ्भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो
र्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । अ
तथ्यम् । आयथापुर्य,मयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्म
नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथाऽसादृश्
अव्ययीभावसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्व कृतम् । भाष्ये तु
र्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लभ्यते ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्सम्बद्धं ञ्णितीत्यपि । ङिणतीति

ते । हनस्तकारादेशो भवति ञ्णिति प्रत्यये परतः चिण्णलौ वर्जयित्वा । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्तते । अचिण्णलोरिति किम् । अघानि । जघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति वार्त्रघ्नमितरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ञ्णिति युगागमो भवति । अदायि । अधायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम् । ददौ । दधौ । चौडिः । बालाकिः । बाह्वादित्वादिञ् । क्षा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्त,मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । अड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्या,दिह मा भूत, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम तताम ।

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भवकश्चेन्न विद्येत

वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वा-देव वृद्धेरभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी इ-त्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । व्ली । व्लेपयति । री । रेपयति । क्नूयी । क्नोपयति । क्ष्मायी । क्ष्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धाप-यति । अर्त्तीति ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गताविति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रह-णम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीङ् श्रवणइति । पुकः पूर्वान्तकरणमदी-दपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा । निशाययति । छा । अवच्छाययति । सा । अवसाय-यति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पाग्रहणे पै ओवै शोषणइत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रक्षणइत्यस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् । अपि-प्रिणत् । इत्युपधाह्रस्वत्वं भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं पुकः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति ज्ञापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्थे वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं

मूत्रं वज गतौ ण्यन्तस्य सिद्धत्वात्। वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम्। पै ओ-वै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपातनेऽर्थे। घृतं विलाययति। विलीनयति घृतं, विलालयति। विलापयति। ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुग्भवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा, लीयतेरिति। स्नेहविपातनइति किम्। जतु विलापयति। जटाभिरालापयते। ली इति लीलीङोर्ग्रहणम्। ला इति लातेः कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति णौ परतः। मुण्डो भीषयते। जटिलो भीषयते। अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य षुग्निवृत्त्यर्थः। मुण्डो भापयते इत्येवं हि तत्र भवति। हेतुभयइति किम्। कुञ्चिकयैनं भाययति। नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः। स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्थे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः। पुष्पाणि शातयति *। अगताविति किम्। गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः। व्रीहीन् रोपयति। व्रीहीन् रोहयति ॥

* फलानि शातयतीति पुस्तकान्तरे ऽधिकम्।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति। जटिलिका। मुण्डिका। कारिका। हारिका। एतिकाश्चरन्ति। प्रत्ययग्रहणं किम्। शक्नोतीति शका। स्थग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्र प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम्। कादिति किम्। नन्दना। रमणा। पूर्वस्येति किम् *। पटुका। मृदुका। अत इति किम्। गोका। नौका। तपरकरणं किम्। राका। धाका। आपीति किम्। कारकः, धारकः। अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः। यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव। वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्यानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति। असुप इति किम्। बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा। सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः। पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्वमत्र स्यादेव। अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति। एवमपि नाश्रीयते। तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका। नरिका। अणि ममकादेशः। केवलमामकेति नियमात् संज्ञाछन्दसोरीकारो नान्यत्र। तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाप् भवति। नरान् कायतीति नरिका। आतोनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामात स्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति। यका। सका। या सा

* परस्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे।

इति निर्द्देशो न तन्त्रं यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकांयकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । छन्दसीति किम् । पाविका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् । तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवइति किम् । वर्णिका भागुरी लोकायते ॥ वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्त्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका । शकुनाविति किम् । वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥ अष्टका । पितृदैवत्यइति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणा मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । क्षत्रियका । क्षत्रियिका । ककारपूर्वायाः । चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्द्देश आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न भवति । शुभं यातीति शुभंयाः । शुभंयिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । आशोकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्थाने योकारस्तस्य इत्व न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । ज्ञका । ज्ञिका । अज्ञका । अज्ञिका । द्वके । द्विके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्वका । एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः । किं कारणम् । तत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्य सोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अद्वके इत्येव नित्य भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्याया नञ्पूर्वोपि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहण तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । साल्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्यष्टाबुत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो ह्रस्वो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादन्यपूर्वाणा केवलाना च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रका । बहुभस्त्रका । बहुभस्त्रिका,इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योदीच.माचार्याणां मतेन इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वका । अखट्वका । अखट्विका । परमखट्विका । परमखट्वका । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवत्यकार इति । यदा तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अल्पा अखट्वा, अखट्विकेति तदा न भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्वका । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्ठः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्ठक् । आक्षिकः । शालाकिकः । लवणाट्ठञ् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये ऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कण्ठः, कमठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदश्वित्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति । आशिषा चरति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः । घिति । पाकः । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीना कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति उप्रत्ययः । मद्गुः । मिमस्जिभ्य उरिति मस्जेरुप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमृदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनाद्वृद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । क्षणेपाक इत्यपि हि केचित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका इति टाबन्तमपरेधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तेषामुप्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं वक्रमिति । तञ्चतेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्गः । व्यतिषजतीति पचाद्यच् । अनुषङ्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक इति । कर्म्मोपपदादणप्रत्ययः । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ् । अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः । अवदाहः । निदाहः । न्यग्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्यग्रोहयतीति न्यग्रोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्त्तते । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अनोन्त्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति किम् । प्रहारः । प्रहारकः । ञ्णित्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृत संनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकं वचनसामर्थ्यात् । यद्यपि सर्वैरेव ञ्णिन्नैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तद्यपि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति णिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति । इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल्. हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति । जङ्घन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीहयद् दूतम् । अचङीति शक्यमकर्त्तुं, कथं चङ्यभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञापकार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति । जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति । चिचीषति । चिकीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः । गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । व्रजि । परिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघञपोरिति वीभावस्य विधानाण्ण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उब्ज आर्जवे, न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तत्रैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्गः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजाः । त्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् । प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा यजति । अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः । गताविति किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्धातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते । कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृक्षः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थे कविधानमिति । किमर्थं पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदात्तोऽयमिष्यते घञि

सत्याद्युदात्तः स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ण्यआवश्यके ॥ ६५ ॥

ण्ये परत आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवाच्यम् । अवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादेशो न भवति । यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । ऋच । अर्च्यम् । ऋदुपधादपि ऋचेरत एव निपातनाण्ण्यद्भवति । प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति । अपरे पुनराहुरुपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अधिवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषएवेष्यते । दशरात्रस्य यद्दशममहः । अन्यत्राधिवाच्यमेव भवति ॥ ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थइति किम् । प्रयोग्यो, नियोग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । न च भवति । यदग्निरग्नये ददात् । आडागमे सति लोपेऽपि दद्यादिति सिद्धं भवति । तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्का स्याद्दद्यादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । छो, अवच्छ्यति । दो, अवद्यति । सो, अवस्यति ॥

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अचीति किम् । अधुक्षत् । अधुक्षताम् । ककारवत उपादानं किम् । इह मा भूत् । वत्सौ । वत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग्भवति । अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । दिह । अदिग्ध । अधिक्षत । लिह । अलीढ । अलिक्षत । गुह । न्यगूढ । न्यघुक्षत । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यरुक्षत । आत्मनेपदइति किम् । अधुक्षत् । दन्त्यइति । किम् । अधुक्षामहि । लोप इति वर्त्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थं तच्च वस्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे कृते झलो झलीति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानिवद्भावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दन्त्योष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत ततस्तोपग्रहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । शमु । शाम्यति । तमु । ताम्यति । दमु । दाम्यति । भ्रमु । भ्राम्यति । क्षमु । क्षाम्यति । क्लमु । क्लाम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति किम् । असयति । श्यनीति किम् । भ्रमति । बभ्राम । वा भ्राशेति श्यनो विकल्पः ॥

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्ठिवु क्लमु आचम् इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः । ष्ठीवति । क्लमु क्लामति । आचामति । क्लमि ग्रहणं शवर्थम् । चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं, इह मा भूत् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति । परस्मैपदेष्विति किम् । आक्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घो न प्राप्नोति । नैष दोषः । लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रतिषेधः । न च हौ क्रमिरङ्गं किं तर्हि शपि ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शितिपरतश्छकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो ग्रहणं इह मा भूत् । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं नाधीयते तेचीत्यनुवर्त्तयन्ति । तत्र प्रधानमङ्गग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यतइति वर्णयन्ति । तथा च सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते । तेन इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति । नह्ययमत्रेव शिदिति ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्त्ति शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । घ्रा । जिघ्रति । ध्मा । धमति । स्था । तिष्ठति । म्ना । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि । पश्यति । अर्त्ति । ऋच्छति । सर्ति । धावति । शद । शीयते । सद । सीदति । पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । अथ वा अकारान्तोयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते । सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति । जायते । जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते । पूञ् पवन इत्यतः प्रभृति व्ली गतौ वृदिति यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तृञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जआदेशे सति अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वेन जायत इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति व्रतानि । निगम इति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । शितीत्येव । मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अबिभयुः । अबिभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति । अत्र द्वे ङित्त्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्त्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सहीति बोध्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णल्ङित्सु परतः । जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तेरयं गुण आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अविचिण्णल्ङित्स्विति किम् । जॄस्तॄजागृभ्यो क्विन् । जागृविः । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जागृतः । जागृथः । वीति के चिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति क्रमावपि वकारादौ गुणो न भवति । जजागृवान् । अजागरुः । अहं जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोयम् ।

अथ वा जाय इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचण्णल्ङित्सु प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च प्राप्तिः सा न प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति । पुगन्तस्य । व्लेपयति । ह्रेपयति । क्नोपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् क्सनोः कित्करणेन । र्त्रासघृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । हलन्ताच्चेति ।

सयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्ष लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रञ्जेः स्यादिश्च्योर्निपातनात् ।
अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेते न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लडर्थं तत्कृतं भवेत् ।
क्सनो यत्कृत कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

उपधाच इगेव गृह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्तस्येति किम् । वेदानि । अचीति किम् । नेनेक्ति । पिद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुकइति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुहवानि । अजुहवम् ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजोषदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । चाकशीति । वावशीति । यङ्लुकि छान्दसमुपधाह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम । सुवतिसूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव ङित्त्वाद्गुणाभावः सिद्धः । तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुक इत्येव । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मान्न भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावार्थं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । रुतः । अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि ङिच्च पिन्न भवतीति पित्त्वप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः । नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्त्तते । योयोति, नोनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णौति । प्रोर्णोति । प्रोर्णौषि । प्रोर्णोषि । प्रोर्णौमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्धातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातु-

के । तृणेढि । तृणेत्ति । तृणेक्षि । अतृणेट् । वर्णाश्रयेऽप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृण्ढः । तृणह इत्यागतश्नम्को गृह्यते श्नमि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां आविवेश । न च भवति । वर्वर्त्ति चक्रम् । वर्वर्मि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रोऽयं धातुः । रु शब्दे । ष्टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा इडागमो भवति । उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलास्तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयं भवति । सार्वधातुकइति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थं स्तुवीत.शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । अमावी-

त् * । अपृक्तइति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवोरीटि प्रतिषेध इति स्य निवद्भावप्रतिषेधादिह न भवति । आत्थ । अभूदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासोन्न रात्रिः । सिचः खल्वपि । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । अभैषीर्मा पुत्रकेति च भवति छान्दसत्वात् । माङ्योगेप्यडागमो भवति । अक्षाः । अत्सा इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजक्षीत् । अजक्षीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अजक्षत् । अजक्षः । गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । असि ॥

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुके परतः । पचामि । पचावः । पचामः । पठामि । पठावः । पठामः । अत इति

* अगायीत् । अनायीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

किम् । चिनुवः । चिनुमः । यञीति किम् । पचतः । पचथः । सार्वधातुकइत्येव । अङ्गना, केशवः । केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भवत्रानिति क्वसौ सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यञादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय । वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् । अत इत्येव । अग्निभ्याम् * । यञीत्येव । वृक्षस्य । प्लक्षस्य ॥

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने झलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः । प्लक्षेभ्यः । वृक्षेषु । प्लक्षेषु । बहुवचनइति किम् । वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् । झलीति किम् । वृक्षाणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । प्लक्षयोः स्वम् । वृक्षयोर्निधेहि । प्लक्षयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्द्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्चकारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः । मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्ध्यया । बहुराजयोः । कारीषगन्ध्ययोः । आप इति पिता ग्रहणं किम् । कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलालपोर्ब्राह्मणकुलयोः । ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घग्रहणमिति वचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीषगन्ध्ये ॥

---

* वायुभ्यामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते ॥ * ॥ मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृशाय, अर्हते । मात्रा व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्यः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात । नद्यृतश्चेति समासान्तापवादो मातजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थाना ह्रस्व इत्युक्त्वा नद्योह्रस्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुद्धयः ॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राक् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे नृभ्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णा दर्वि । पूर्णादर्वी । अधा शतक्रत्वः । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यः । पशवे नृभ्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च

गुणो भवति । हे । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् । सख्ये । पत्ये । ङितीति किम् । अग्निभ्याम् । सुपोत्येव । पट्वी । कुरुतः ॥

आण्नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्मबन्ध्वै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै । बहुराजायै । कारीषगन्ध्यायै । खट्वायाः । कारीषगन्ध्यायाः । बहुराजायाः । अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वचनाद्याडागमो न भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः । यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

---

* तपरकरणं मुखसुखार्थम् । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादावन्तान्नीत्येतस्माच्चोत्तरस्य ङेरामित्ययमादेशो भवति । कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्वाम् । धीवन्ध्वाम् । आपः । खट्वायाम् । बहुराजायाम् । कारीषगन्ध्यायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसञ्ज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरामादेशो भवति । कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति । यच्च नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमिकारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

अच्च घेः ॥ ११९ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अग्नौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधानशिष्टमिदुद्भ्यामौत्त्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना । पुंसि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्वा ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति । अचीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनेोपधा-

---

*. ग्रामण्यामिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

ह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इदं तु मा भवानटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनोङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणेर्ऋदित्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् । चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽचीकल-वदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् । अशीशवदित्ये-वमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् । कारयति । हारयति । उपधाया इति किम् । अचकाङ्क्षत् । अववाञ्छत् । तदेतदुपधाग्रहणमु-त्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यव-धानमित्येतन्नाश्रयितव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । येयमौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । णयाकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमा-ख्यत् । अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनु-मृष्टवान् । अन्वलुलोमत् । अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावा-दपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशा-सत् । ऋदिताम् । बाधृ । अबबाधत् । याचृ । अययाचत् । ढौकृ । अडुढौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ च-ङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् ।

* णौ णिच्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । णौ परतो यो णिस्तस्मिन्निन्यर्थः ।

भाम । अबभामत् । अबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् । जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड । अपिपीडत् । अपीपिडत् । भ्राजभामोरुपदिस्वकरणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचकाणत् । अचीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते ओः पुयण्वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रपन् ॥

उर्ऋत् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इररारामपवादः । इर् । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अववर्त्तत् । अवीवृतत् । आर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अचीकृतदिति । न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् । अवीवृधत्पुरोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति। अवदिग्ये। अवदिग्याते। अवदिग्यिरे। दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दान इत्यस्य। तस्य हि लिट्याम्विहितः॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः। स्वृ। सस्वरतुः। सस्वरुः। ध्वृ। दध्वरतुः। दध्वरुः। स्मृ। सस्मरतुः। सस्मरुः। ऋत इति किम्। चिक्षियतुः। चिक्षियुः। संयोगादेरिति किम्। चक्रतुः। चक्रुः। प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। सस्वार। सस्मार। लिटीत्येव। स्मृतः। स्मृतवान्॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्त्तव्यम्॥ ॥ संचस्करतुः, संचस्करुः। इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यडभ्यासव्यवायेपीति सुट् क्रियते। एवं च कृत्वा सम्स्कृषीष्ट उपस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च संयोगादेरिति इडागमो न भवति॥

ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेरङ्गस्य ऋ इत्येतस्य ॠकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति। ऋच्छ। आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। आनर्च्छुः। ऋ। आरतुः। आरुः। ॠकारान्तानाम्। निचकरतुः। निचकरुः। निजगरतुः। निजगरुः। ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते। ऋतां तु प्रतिषिद्धः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। निचकार। निजगार॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शॄ दॄ पॄ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति। विशश्रतुः। विशश्रुः। विशशरतुः। विशशरुः। विदद्रतुः। विदद्रुः। विद-

दरतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरुः । ह्रस्व-वचनमित्त्वोत्त्वनिवृत्त्यर्थम् । केचिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते । शॄ पाके दॄ कुत्सायां पॄ पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातव इति श्रद्दधामर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः विशश्रुः विदद्रतुः विदद्रुः निपप्रतु: निपप्रुः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथा च सति क्वसौ विशशृवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । ज्ञका । कुमारिका । किशोरिका । अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाकेत्यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः । बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशिश्च अङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठको ऽकरत् । अह तेभ्योऽकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य थुगागमो भवत्यङि परतः । आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेरते । सार्वधातुकइति किम् । शिश्ये ॥

अयङ्यि क्ङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिश्ये । क्ङितीति किम् । शेयम् ॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । क्ङितीत्येव । अभ्यूह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि इत्यस्मा-

र्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । आङ इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च ङ्किति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अकृदिति किम् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुकइति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । ङ्कितीत्येव । उरुया । धृष्णुया ॥

च्वौ च ॥ २६ ॥

च्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयते । चेक्रीयते । मात्रीभूतः । ङ्कितीत्येतन्निवृत्त, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । ऋत इति तपरकरणं किम् । चेकीर्यते । निजेगिल्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते । ह्रियते । लिङ् । क्रियात् । ह्रियात् । असार्वधातुकइत्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । हृषीष्ट ॥

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

ऋतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शइत्यत्रासंभवान्नानुवर्त्तते । गुणो भवत्यर्त्तेः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादाव-

सार्वधातुके । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्तते । यीत्येव । स्तृषीष्ट । ध्वृषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । दूयात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्वर्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तेरट्यर्त्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न न्द्राः संयोगादय इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेर्हिसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदनादेशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उद-

क्षीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्धश्चेत् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मित्रयुः । पुत्रयुः । सस्वेदयुः । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोऽन्वग्रवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्यन्ते । दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविषेणा दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विपन्यया । द्रविणीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषणभावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषणभावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः छन्दसि विषये आकारादेशो भवति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवात्त्ववचनं ज्ञापकं नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके । देवायन्तो यजमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाय सुम्नयुः । काठकइति किम् । सुम्नयुरिद्मासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । द्यति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः । अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति किम् । अवदाय । कितीति किम् । अवदाता ॥

शाछोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अवच्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्व व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्देशाज्जिहीतेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य

---

* छान्दसत्वादीत्वाभाव इति पदमञ्जरी ।

दधातेः क्त्वाप्रत्यये ह्रस्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहितमिति प्राप्ते । वसुधितमग्नौ जुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते । नेमधिता बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्वेति प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धीतः । धीतवान् । धेट एतद्रूपम् । घोरिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अवदातं मुखम् ॥ अयमादेशः स्यान्तइष्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्ते ऽदोषस्तस्मात्थान्तम् ॥ यदि तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अच उपसर्गात्त इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तम्, अवत्तम्, नीत्तम्, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशाद्दादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्य-

न्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमपि पञ्चम्यन्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगो ऽयमादिश्यते । सोऽनेकाल्त्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववःस्वतवसोर्मास उषसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ ॥ स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्भिष्ट इन्द्रो वृत्रहा । समुषद्भिरजायथाः ॥

सः स्यार्द्धधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावार्द्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वक्ष्यति । सीति किम् । घासः । वासः । आर्द्धधातुकइति किम् । आस्से । वस्से ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासि । कर्त्तासि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमसि । व्यतिसे । अस्तेरकारमकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति षत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः । व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति। यकारादौ। आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदीधिता । आवेविता । लिङि । आदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् । आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति। मी इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति मामाङोर्ग्रहणेष्वविशेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते । लभ । आलिप्सते । शक । शिक्षति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेरिडागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिरित्सति। हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् ज्ञपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप् । ईप्सति । ज्ञपि । ज्ञीप्सति । ऋध् । ईर्त्सति । ज्ञपेर्द्वावचौ तत्रणेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । अर्द्दिधिषति । सनीवन्तर्द्धेति ज्ञपेर्ऋधेश्चेटो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः। धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हल-

न्ताच्चेति किन्त्वप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । अकर्म्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्म्मकर्त्तरि मुचिरकर्म्मको भवति कर्म्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्म्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यासलोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः । डुढौकिषते । तुत्रौकिषते । सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रग्रहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति । सन्वद्भावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्लघुनि चङ्परऽति सन्वद्भावात्प्राप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते । तदर्थमेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । डुढौकिषते । तुत्रौकिषते । डुढौके । तुत्रौके । अडुढौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिर्लुप्यते । जग्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो विधीयते । तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे तु ब्रुवते । शेषशब्दोयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात्तु तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोस्य जायते । अ-

भ्यामभ्यासादेर्हन्तेर्निवृत्तिर्भवतीति। सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यतइति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते। अन्ये हलो लुप्यन्ते। चुश्चोतिषति। तिष्टासति। पिस्पन्दिषते। शर्पूर्वा इति किम्। पपाच। खय इति किम्। सस्रौ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उचिच्छिषतीत्यत्र उच्छेरन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विर्वचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति। चकार। चखान। जगाम। जघान। हकारस्य। जहार। जिहीर्षति। जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति। कोकूयते उष्ट्रः। कोकूयते खरः। कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः। तयोश्चुत्वमेव भवति। चोकूयते। यङीति किम्। चुकुवे ॥

कृपेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति। करीकृप्यते यज्ञकुणपः। छन्दसीति किम्। चरीकृप्यते कृपीवलः ॥

दाधर्त्तिदर्धर्त्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत् भरिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं

वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते । दाधर्त्ति दर्द्धर्ति दर्द्धर्षीति धारयतेर्धृञो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च । दाधर्त्ति । एवं दर्द्धर्ति । श्लौ रुगभ्यासस्य निपात्यते । तथा दर्द्धर्षीति। अत्र च यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति । अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति । तेतिक्ते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। यङो ङित्त्वात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव। ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति। अलर्षीति । इयर्त्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । सिपा निर्देशो ऽतन्त्रं तिप्यपि दृश्यते अलर्त्ति दक्षः । आपनीफणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीग्निपात्यते । संसनिष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य षत्वं निपात्यते। न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यददिति । करिक्रददिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपात्यते । कनिक्रददिति। क्रन्देर्लुङि च्लेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दीदिति भाषायाम् । भरिभ्रदिति बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृञामिदिति इत्वाभावो जश्त्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम अकारलोपश्च निपात्यते । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि श्लौ षष्ठ्येकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृजदिति वृजेः शतरि

श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्या-सस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्वृद्धिर्न भवत्यल-घूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्तीति आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वद्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । न-नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादो नो-त्सर्गान्विधीन्बाधत इत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युतत् । विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति । स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारण-मिष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्ण्वुल् । स्वापकः । तस्मात्क्यचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्य-थाते । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम् । कितीति किम् । इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे पररूपत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्माद्दीर्घीभूतादकारादभ्यासादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः । द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे । व्यानशाते । व्यानशिरे । अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा भूदिति । आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । ससूव स्थविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

णिजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । णिजिर्, नेनेक्ति । विजिर्, वेवेक्ति । विष्लृ, वेवेष्टि । त्रिग्रहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थे पठ्यतएवेति । श्लाविति किम् । निनेज ॥

भृञामित् ॥ ७६ ॥

भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृञ् । बिभर्त्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति । श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इय-र्त्ति धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विवक्ति । सचेः । वत्सं न माता सिषक्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जजनमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठासति । पिपासति । सनीति किम् । पपाच । अत इति किम् । लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपविषति । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यण्परे । यियविषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रोयं धातुः । जिजावयिषति । एतदेवं पुयण्ज्यपर इति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेपि णौ स्थानिवद्भवतीति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्ज्वीति किम् । अवनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपर इति किम् । बुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणोऽव्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तरएव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुस्रूषति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोलूयते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङोवेतीड्विकल्पः । चोकुशीति ॥

दीर्घोकितः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वात्कि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्यकित इत्यनेनैतज्ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौकयतइत्यत्र दीर्घोकित इत्यनेन संध्यक्षरह्रस्वो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वद्भावत्वं न बाध्यते । मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनोत्व न बाध्यते मीमांसते । ई च गण इतीत्वेन हलादिःशेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्ची-

ति । स्रंसु । सनीस्रस्यते । सनीस्रंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वंसीति । भ्रंसु । बनीभ्रस्यते । बनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसीति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यत इत्येवमादावझल्परत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदह्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति

पंफुलीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्त्तते ।

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरणं चूर्त्तिः । व्रह्मणश्चूर्त्तिः । प्रफुल्तिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुकोऽभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः । वरीवृत्यते । वरीवृध्यते । वरीवर्तीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीक्च । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्ति । वर्वर्त्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि। चर्कर्ति। चरिकर्त्ति। चरीकर्त्ति। जर्हर्त्ति। जरिहर्त्ति। जरीहर्त्ति। तपरकरणं किम् । किरतेश्चाकर्त्ति ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

---

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति लट उपलक्षणम्। तेन चाकर्तीत्यादीनि रूपाणि किरतेर्यो नयेदित्यर्थः। प्राप्तिज्ञ इ-गादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तज्ज्ञं, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः। इति पदमञ्जरी।

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणभूतइत्येतत्तथा चा-प्राप्तिः किरतेरुगादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । अचीकरत् । अपीपचत् । ओः पुयण्ज्यपरइत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । असिस्रवत् । असुस्रवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् । अततक्षत् । अररक्षत् । जागरयतेः । अजजागरत् । अत्र केचिद्वर्णं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्याद्भवितव्य, तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचिकीर्तदिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परइति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव केवले मा भूत् । अचकमत । अनग्लोपइति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् अददृषत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वित्यत्र योऽसौ णौ णेर्लोपो नासावग्लोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परइति णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रितत्वात्ततोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादिनामग्रहणात्सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किं च सन्वदिति, सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते न च लोपः सनमेवापेक्षते किं तर्हि इसभावात्सपि तदभावादमीमपदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परे ऽनग्लोपे । अची-

करत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अवि-भजत् । लघुनीत्येव । अततक्षत् । अररक्षत् । चङीत्येव । अहं पपच । परइत्येव । अचकमत । अनग्लोपइत्येव । अचकथत् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तॄ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः। स्मृ । असस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्वरत् । प्रथ । अपप्रथत् । म्रद । अमम्रदत् । स्तॄ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्पशत् । सन्वद्भावादित्त्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरण-सामर्थ्यादति कृते दीर्घो लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । अभ्यासह्रस्वत्वे कृते अत्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । चकारा-दच्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्व-क्ष्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये

शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः। पचति २। ग्रामो २ रमणीयः। यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः। सर्वस्येति विस्पष्टार्थम्। अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते। नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति। इह द्रोग्धा द्रोढा इति घत्वढत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्। द्रोग्धा द्रोढा। द्रोढा द्रोग्धेति। तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति। सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति। चौरचौर ३। वृषलवृषल ३। दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा। आम्रेडितप्रदेशा आम्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम्। भुङ्क्ते २। पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः। केषु नित्यता। तिङ्षु अव्ययसंज्ञकेषु कृत्सु च। कुत एतत्। आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता। आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः। यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तन्नित्यम्। पचति २। जल्पति २। भुक्त्वा २ व्रजति। भोजं २ व्रजति। लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः। यङ् तु तन्निरपेक्षः प्रकाशयति। पुनः २ पचति पापच्यतइति। यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्य द्रष्टव्य पापच्यतेपापच्यतइति। अथ केषु वीप्सा। सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा। व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा। का पुनरसौ। नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। नाना-

भूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा। ग्रामो २ रमणीयः। जनपदो २ रमणीयः। पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति। यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति। इह तु आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्थे द्वे भवतः। परि २ त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि २ सौवीरेभ्यः। परि २ सर्वसेनेभ्यः। वर्जनं परिहारः। वर्जनइति किम्। ओदनं परिषिञ्चति ॥ परेर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। परि त्रिगर्त्तेभ्यः। समासे तु तेनैवोक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति। परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते। प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे। संसमिद्युवसे वृषन्। उपोप मे परामृश। किं नोदुदुहर्षसे दातवाउ*। पादपूरणइति किम्। प्रदेवं देव्या धिया। सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानम्। भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते। सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च। उपर्युपरि दुःखम्। उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम्। अधोधो नगरम्। सामीप्यइति किम्। उपरि चन्द्रमाः। इह कस्मान्न भवति। उपरि शिरसो घटं धारयति। औत्तराधर्यमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

* पादपूरणे इति भावलक्षणे सप्तमीति पुस्तकान्तरे ऽधिकम्।

एकार्थः पदसमूहो वाक्यम्। वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति। तत्र परगुणानामसहनमसूया। पूजा संमतिः। कोपः क्रोधः। निन्दनं कुत्सनम्। अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम्। एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः। असूयायां तावत्। माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। संमतौ। माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि। कोपे। माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। कुत्सने। शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः। भर्त्सने। चौरचौर ३ वृषलवृषल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा। असूयादिषु स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुतः। भर्त्सने त्वाम्रेडित भर्त्सने इत्याम्रेडितस्यैव प्लुतः। वाक्यादेरिति किम्। अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत्। शोभनः खल्वसि माणवक। आमन्त्रितस्येति किम्। उदारो देवदत्तः। असूयादिष्विति किम्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्॥

एकं बहुव्रीहिवत्॥ ९॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति *। बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं पठति। एकैकयाहुत्या जुहोति। सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते। तेनातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति। एकैकस्मै। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति। बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात्। नञ। सुसु। नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति। ऋक्ऋक्। पूःपूः। ऋक्पूरिति समासान्तो न भवति॥

आबाधे च॥ १०॥

आबाधनमाबाधः। पीडाप्रयोक्तृधर्मः। तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः

* द्विर्वचनमत्र पूर्वसूत्रेणेति पुस्तकान्तरे अधिकम्,

बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्म्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्म्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः । पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका । कोपधाया अपि हि कार्म्मधारयवद्भावात्पुवत्कर्म्मधारयेति पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् । पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयतइति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्व बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्य च । तदिह सादृश्य प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थ. । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जातीयरोनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोः शेषे विज्ञायते । प्रकारइति किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि मन्दो गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अग्रे २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय ॥ स्वार्थे अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं २ देहि । स्वार्थएतद्द्विर्वचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिनो माषाः । तेन वीप्सा न विद्यते ।

अवधार्यमाणादिति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्वा माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति ॥ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणाडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं केचिड्डाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुष्प्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोऽपि दृश्यते । पूर्वतरं पुष्प्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्तइति ॥ डतरडतमयोः समसंप्रधारणायोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरा अनयोराढ्यता । सर्वइमे आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यता । इतरडतमाभ्यामन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कीदृशी २ । अनयोराढ्यता । तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरःकतरोनयोर्विभव इति ॥ कर्म्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्य भोजयतः । इतरेतरा भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये । कृच्छ्रं दुःखं, तदभावोऽकृच्छ्रम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यच्चदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद्दृश्यते तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्र-

मिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्येत्यधिकृतस्य पक्षार्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानषष्ठी क्व चिदवयवषष्ठी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्माद्यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतत्त्रयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते,रित उत्तरं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् । यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम् । बहुवचनस्य वस्नसौ । ग्रामो वः स्वं, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदसंज्ञा भवति । ग्रामो वा दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदा-

त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥
ह मा भूवन् । अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं
व मम भविष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते
यति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति ।
आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां साम-
र्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति
वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वान्नौ
इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपदादा-
विति सर्वमिह संबध्यते । ग्रामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो
वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो नौ प-
श्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेता-
वादेशौ विज्ञायेते । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् । ग्रामे युवाभ्या
कृतम् । स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र
इति ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं
वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् ।
ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो वः पश्यति । जनपदो
नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे
इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते

* भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

ष्ठीयते । ग्रामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्पष्ठ्यादिचतुर्थ्यारेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्त्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वांनावादयो न भवन्ति । पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिध्यन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा पश्यति । ग्रामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते । ग्रामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान्ह पश्यति । अस्मान्ह पश्यति । अह । ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् ।

अस्माकमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामोमह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । ग्रामस्तवैव स्वम् । ग्रामोममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः । ग्रामो मां समीक्ष्यागतः । अनालोचनइति किम् । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेपि च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते । ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति ।

सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वएव वाम्नावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश-इति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदा-नीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोज-नम् । अन्वादेशार्थं,मन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्त-मानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पचतिपचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुव इति ब्रुवः कनिपातनाद् वच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रहसन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा निहन्यते । पक्षे आद्यु-दात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ इति किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो-रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठ-विशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

---

* प्रहसन प्रकथन प्रत्यय प्रपञ्च प्रचक्षण इत्येते पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकाः ।

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात्पदात्परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति । तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः कर्त्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति । यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति । नेत् । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेद्भुङ्क्ते । स चेदधीते । चण् चिदितिशिष्टोऽयं चेदर्थे वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु तु चशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित् । कच्चिद्भुङ्क्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम् । यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चोदितस्यावधीरणे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाध्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नइति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येव । स हि कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतत्र निहन्यते । एकं खल्वपि । अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्याद्युदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमग्ने । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थोयमारम्भः । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्त नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्त नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तन्तिङन्त शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च

शेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयाव-
चनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं
विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्त परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं
भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् ।
पुरा स्तनयति स्तनयित्नुः । पुराशब्दोत्र भविष्यदासत्ति द्योतयति । परी-
प्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो
द्योतयति । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्त भवति अनुज्ञैषणायां विषये ।
अनुज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि
भोः । अनुजानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् ।
अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्त्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपस-
र्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्त भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विद्भुङ्क्ते ।
किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते । अत्र केचिदाहुः । पूर्वं किंयुक्त-
मिति तन्न निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तन्निहन्यतएवेति ।
अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि
सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति ।
क्रियाग्रहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देवदत्त ओदनंपचति आहोस्विच्छा-
कमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवदत्तः । क्षेपे किंशब्दोयं न प्रश्ने ।
अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति आहो स्वित्प्रकरोति ।
अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो स्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति । क्व चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देवदत्तः पचति आहो स्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासएव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यइति । एहिमन्यइत्युत्तमोपादानमतन्त्रम् । प्रहासएव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाडुतरडतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिद्भोजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिद्ददाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिद्भुङ्क्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्त्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वाभ्या युक्तमनन्तरं तिङन्त नानुदात्त भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्या युक्त तिङन्त नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति । कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्नचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थाना लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थलोटा युक्तं लृडन्तं तिङन्तं नानुदात्त भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्म्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृडपि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्म्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्येते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यसएनम् । लोटेति किम् । आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृडिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृडन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन्व भवितव्यम् । इह तु यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते इति ॥

* आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । आव्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तोदनं भुङ्क्ष्वेनम् । लोटेत्येव । आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्विह भवत्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि । २ । सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् । आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटं वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्ज्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्रशाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि देवदत्त३ । आम् भो देवदत्त३ । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्भवति । आम इति किम् । शाकं पचसि देवदत्त३ । एकान्तरमिति किम् ।

आम् प्रपचसि देवदत्त३ । आमन्त्रितमिति किम् । आम्पचति देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । आम् देवदत्त ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वान्न प्रतिषिध्यते । अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यत्र दूरं न संनिकृष्टं तत्परिगृह्यते । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्लुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । हिपरम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । तुपरम् । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्धित । देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्धित इहोदाहरणमन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचतिदेश्यः । आम्रेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्दिष्टाः तइह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्ध्यते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गद्दभांश्च कालयति । वीणां च वादयति । गद्दभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षमिति च प्लुतो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन

याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयमह्योदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् । देवदत्तः क्वेव भोक्ष्यते । देवदत्तः क्वेव वाध्येष्यते । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः । न क्व चिद्भोक्ष्यतइत्यर्थः । एवे चानियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । रात्रिरसुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा

नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेका रक्षति २ । जिन्वतीत्येतत्पदं न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अत्तीत्येतत्पदं न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थे न वर्त्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तं, यत्र पदे यद्वर्त्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ च प्रत्ययौ इत्येतदाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्यङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते ॥ ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभ-

---

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेग । वेगाध्यापकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

क्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्द्देशेपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पचति । यद्दारुणं प्रपचति । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्त्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चोक्तार्थे ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानयति । अभिसंपर्याहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः । तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यंनाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धाताविवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति । अथ तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्व सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति । तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तन्न भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रि-

तस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति। पाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति। देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति। देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति। पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति। जात्वपूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति। आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति। आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति। आमन्त्रितमिति किम्। देवदत्तः पचति। पूर्वमिति किम्। देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति। पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्ये। देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव। इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवति। मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्॥ ७३॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः। आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति। किं तर्हि विद्यमानवदेव। अग्ने गृहपते। माणवक जटिलकाध्यापक। पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति। आमन्त्रितमिति किम्। देवदत्त पचसि। समानाधिकरणइति किम्। देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त। अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डितशब्दः। न पूर्वेण समानाधिकरणः। सामान्यवचनमिति किम्। पर्यायेषु मा भूत्। अघ्न्ये देवि सरस्वति, इडे काव्ये विहव्ये। पर्यायशब्दा एते। एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्॥ ७४॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्यायनुक्रान्ता एतस्यामयं पादेनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्मा उद्धर । द्वा अत्र । द्वा आनय । असावादित्यः । इत्यत्र यलोपस्यासिद्धत्वादु आद्गुण इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् । इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढस्तथा ।
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वं गुडलिण्माविदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यक पूर्वाया इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्र-

* असिद्धवद्भवतीति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

तिषेधो न भवति । चामिमानिति चामस्यापत्यं चामिः, चामो वा अस्यास्तीति चामी । चामिः चामी वा यस्यास्तीति चामिमान् । चायो मद्दत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति वत्व न भवति । औजढदिति वहेर्निष्ठायामूढस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लुङ् । चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्णो च यष्टिनोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् ढूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनग्लोपइति प्रतिषेधात्सन्वद्भित्त्व नास्ति । तेन औजढदिति भवति । औजिढदित्येतत्तु क्विबन्तस्य ऊढशब्दस्य भवति । गुडलिण्मानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाद् झय इति वत्वं न भवति । येत्र षष्ठीनिर्द्दिष्टाः सप्तमीनिर्द्दिष्टाः पञ्चमीनिर्द्दिष्टाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पर्द्धते परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्तते । तथा च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद् होढ इति न भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दोयं प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म्मषष्ठीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्म्मसाधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वासौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाददतोभिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तक्षभ्याम्, राजसु, तक्षस्विति, सुपि चेति बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्व च न भवति । स्वरविधौ । राजवतीत्यत्र नलोपस्या-

सिद्धत्वादन्तोदात्त इति न भवति । पञ्चार्मं, दशार्ममिति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति । पञ्चतक्षीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । सञ्ज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वस्रादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्दर्शनम् । या हि जश्शसोर्लुगर्था षट्सञ्ज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र के चित्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद्बहिरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तत्तु क्रियतेपरिभाषाद्वयस्यानित्यत्व ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । वृत्रहच्छाया । छे चेति तुग्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीयति राजायते राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव । अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणो नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च न भवति ॥ एकादेशस्वरोन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृक्षदं,

प्लक्ष इदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यतः यणादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् । कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृक्षाविदं, प्लक्षाविदम् । एकादेशस्वरः । गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्भवति । शतृस्वरः । तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादिति एष स्वरो भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुंकं शत्रन्तं किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकानुदात्तः । तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्ङतिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद्बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव इति मतुवन्तमेतत् । तत्र छन्दसीर इति वत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् । अपावीत् । इट ईटीति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् झलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु वीवशब्द उदाह्रियते । तत्र च

निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा तीवेर्निष्ठायामिटि कृते इत्शब्दलोपो निपात्यते । तदा तीव इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वान्निष्ठा च द्व्यजन्‍ादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । तीवेन तरति तैविक इति द्व्यज्लक्षणष्ठन्न प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति ॥ प्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्ना३इ-च्छत्रम् । पटा३उच्छत्रम् । प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्छे चेति ह्रस्वलक्षणस्तु-ग्नित्यं न प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्च्युतिर् क्षरणे इत्ययं धातुः सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्च्योतति रट्-श्च्योतति इति डः सि धुट् इति प्राप्नोति । अटतीत्यट् । रटतीति रट् । क्विबन्तोयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्विबन्तः । मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधु-श्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपे-न यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्या-सजश्त्वचर्त्वे एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्या-सजश्त्वस्यासिद्धत्वादनादेशादेरित्येत्वं प्राप्नोति । छिदेः, चिच्छित्सति, उच्छेः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ सय्यन्ता, सव्वत्सरः यल्लो-कम्, तल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वढत्वरत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धा-नि वक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो गलः । गरो गरः । ढत्व, द्रोग्धा २ । ढत्वं, द्रोढा २ । नत्वं, नुन्नो नुत्तः । रुत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभि-नत् । षत्वम् । मातुष्ष्वसा २ । मातुःस्वसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्नयनम् २ । वाग्नयनम् २ । छत्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वादीनां विकल्पितानामसिद्ध-त्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्टाद्विकल्पे सति गरोगलः गलोगरः इत्येवं

रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योगविभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयणः । कुमार्यै । कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः । सकल्ल्व्याशा । खलप्व्याशा । सकल्लूः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रेः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण् ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात्स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण् भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्माद्यमेव यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु ब्रुवते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्व न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयण्ग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकल्ल्व्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण्व्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् ।

वैद्री आशा, वैद्र्याशा। शार्ङ्गरव्याशा। अनुदात्तयणादेशोयम्। अनुदात्तस्येति किम्। कुमार्यत्र। किशोर्यत्र। अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति। अनुदात्तस्येति वर्त्तते। अग्नी। वायू। वृक्षैः। प्लक्षैः। उदात्तेनेति किम्। पचन्ति। यजन्ति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः। पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा। सुउत्थितः। सूत्थितः। विइक्षते। वीक्षते। वसुकः असि। वसुकोसि। सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्म्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादित्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति। वीक्षते। वसुकोसीति। अत्रापि तिङ्ङतिङः इति निघाते कृते ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः। स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम्। उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति। अनुदात्तइति किम्। देवदत्तोत्र। पदादाविति किम्। वृक्षौ। वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते। प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति। राजा। राजभ्याम्। राजभिः। राजता। राजतरः। राजतमः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्। अहन्नहम्। अन्तग्रहणं किम्। राजा। राजानौ। राजानः। प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्दिष्टम् ॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः। अहोभ्याम्। अहोभिः। अहन् रोसुपीति रेफरुत्वयोरसिद्धत्वाद्

नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति रुविधौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य रुर्विधीयते ॥

न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥

ङौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिध्यते इति ज्ञाप्यते ।-भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजवृन्दारक इत्यत्र समुदायार्थे संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानात् सामर्थ्य लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति । मकारान्तात् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मकारोपधात् । शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् । दल्मिमान् । ऊर्म्मिमान् । यव । दल्मि । ऊर्म्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा ।

वशा । द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । ध्रजि । ध्वजि । सञ्जि † इत्येतेषां छन्दसीर इति । हरित् । ककुत् । गरुत् इत्येतेषां झय इति । इक्षु मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्वो मतुप् यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः‡ । इह नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्वं न भवति ।

झयः ॥ १० ॥

झयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्वान् ग्रामः । उदश्वित्वान्घोषः । विद्युत्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती । ऋषीवती । मुनीवती ।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवत् अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवत् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञाया निपात्यन्ते । वत्वं पूर्वेणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीवदिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् ग्रामः । आसन्दीवदहिस्थलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते । अष्ठीवदिति । अस्थ्नोऽष्ठीभावः । अष्ठीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति । चक्र-

* वृता । वेणा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वजि । व्रजि । शञ्जि । शिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्त्येकस्मिन्पुस्तके ।

शब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र । चक्रीवन्ति सदोहविर्द्धानानि भवन्तीत्येतत्तु छान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् । कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लवणवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमचिति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी । चर्म्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे संज्ञायां विषये । उदन्वान्नाम ऋषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति । इवर्णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधिपतिवती जुहोति । चरुरग्निवानिव । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मतौविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीवांश्चरुः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति । सप्तर्षिमन्तम् । ऋषिमान् । रतीमान् । सूर्यं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति । रेफान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति । अक्षण्वता लाङ्गलेन । शीर्षण्वती । मूर्द्धन्वती । नुटोसिद्धत्वात्तस्य च वत्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये । सुपथिन्तरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदान्नस्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरः ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा मत्वर्थीयोयमीकारः छन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्धातो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्थस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारस्तथा लुटि च कॢप इत्येवमादयो निर्द्देशा उपपद्यन्ते । कल्प्ता । कल्प्तारौ । कल्प्तारः । कॢप्तः । कॢप्तवान् । कृपा इत्येतत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाक्षणिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकर्पूरादयोपि कृपेरेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । वारः । मूलम् । मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥ कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः । कपिलकः । तिल्पिलीकम् । तिर्प्पिरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशुलम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्लायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लत्वं भवति । तथा च पल्ययते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययतइत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ।

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गॄ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगिल्यते । निजेगिल्येते । निजेगिल्यन्ते । भावगर्हायां ग्रो यङ्विहितः * । के चित् य इति गिरतेर्गृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न गृणातेः । गृणातेर्हि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ।

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्दचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति ।

* इत्वे कृते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वान्नित्यत्वाच्च लत्वे कृते तन्निमित्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो गृणातेरेतद्रूपम् ॥

॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति रुत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय इति । दध्यत्र मध्वत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः । प्रत्यञ्चमत्साः । क्षरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्दीर्घे सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । ऋत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्विप् । ऊर्क् । मृजेर्लङि अमार्ट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविढ्वम् । अपविध्वम् । अपविढ्वम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः षत्वे जश्त्वे च विभाषेट इति मूर्द्धन्याभावपक्षेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । च-

काद्धि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सन्धिर्वेव्यामिति छन्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्व तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥
सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥
निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्थाः । अच्छित्त । अच्छित्थाः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुकइति सकारस्य तकारः । झल इति किम् । अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति किम् । अभित्सातास् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृत । अकृथाः । अहृत । अहृथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गादिति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । झलीत्येव । अकृषाताम् । अकृषत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति । सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति । लग्नः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य । तष्टः, तष्ट । तष्टवान् । काष्ठतट् ॥ झलि सहीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किमिदं सहीति । सनः सप्रभृति महिङो हकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत् । काष्ठशक्स्यातीति थकारे झलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शक्तेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशक्थि तिष्ठेदिति । वास्यर्थे, काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम् । नर्नर्त्ति । वर्वर्त्ति । संयोगाद्योरिति किम् । पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सहीति वचनाद् ञकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति । युजिक्रुञ्चां चेति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुचितिरिति दृश्यते । युजिक्रुञ्चां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् ञकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

हो ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । तुराषाट् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते

च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् । लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । गुडलिट् । धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिह्यति । दामलिह्यतेः क्विप्प्रत्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोढा । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुट् । मुह । उन्मोग्धा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुट् । स्नुह । उत्स्नोग्धा । उत्स्नोढा । उत्स्नुक् । उत्स्नुट् । स्निह । स्नेग्धा । स्नेढा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च । नद्धम् । नद्धुम् । नद्धव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्थः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति झलि परतः । इदमात्थ । किमात्थ । आदेशान्तरकरणं झषस्तथोर्धोऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । झलीत्येव । आह । आहतुः । आहुः ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्द्भेन संभरति । गृभीता नाभिरे । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । व्रश्च । व्रष्टा । व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रस्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । धानाभृट् । सृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । कसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयट् । राज् । सम्राट् । स्वराट् । विराट् । राजभ्राजोः पदान्तार्थं ग्रहणं झलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते । केचित्तु राष्ट्रिरिति क्विन्नन्तमिच्छन्ति । छकारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यत्र क्विीत्यनुवर्त्तते इति छग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिश् । लेष्टा । लेष्टुम् । लेष्टव्यम् । लिट् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभुध्वम् । अर्थभुत् । गुह् । निघोक्ष्यते । न्यघुक्षम् । पर्णघुट् । दुह् । धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । गृधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति रुत्व रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वम् । गर्द्भयतेरप्रत्ययः । गर्द्धप् । एकाच इति किम् । दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाज्ग्रहणे धातोरित्येतद्बशो विशेषणं स्यात् । बश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति । झषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्ध्वोरिति किम् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दाधद्धि । दध धारणइत्येतस्य यङ्लुकि लोटि हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो बशः स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनोऽभावाद् ढकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य वशः स्थाने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्ध्वोश्च परतः । धत्तः । धत्थः । धत्से । धत्स्व । धध्वम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्ध्वोरेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । झषन्तस्येत्येव । दधाति ॥

झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिडत्र । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥

झष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह । लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् । धत्तः । धत्थः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य । विष् । विवेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । विविक्षति । ढकारस्य । लिह । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिलिक्षति । सीति किम् । पिनष्टि । लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात् । भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः । छि-

न्नवान् । रदाभ्यामिति किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात्परा याऽभक्तिस्तद्व्यवधानान्नत्वं न भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वान्नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् । यातः । यातवान् । आत इति किम् । च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । धातोरिति किम् । निर्यातः । निर्वातः । यण्वत इति किम् । स्नातः । स्नातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णिः । गीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दु, आदूनः । गु, विगूनः ॥ पूञो विनाशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाशइति किम् । पूतं धान्यम् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी । लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् ।

ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । षूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । व्रीङ् । व्रीणः । व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा क्रोशदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः । ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इष्ट इयङा निर्देशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थेइत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यविवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्यो ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शइति किम् । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शे प्रतिषेधोयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्व भवत्येव ॥

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समक्नौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्नाः । अनपादानइति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषा-यामर्थे । आद्यूनः । परिद्यूनः । अविजिगीषायामिति किम् । द्यूतं वर्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पूर्वाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिक्षुः । अवात इति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षैधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघाताद्नत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा

भवन्ति । फुल्ल इति ञिफला विशरण इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते । उत्वमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । लाघेरुदोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात्कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुन्नः । नुत्तः । विद । विन्नः । वित्तः । उन्द । समुन्नः । समुत्तः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री । ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषा नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पॄ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्त्तः । पूर्त्तवान् । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्या संयोगादेरिति च प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि

भुज्यतइति भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तोयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयतइति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भिन्नमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्भवति । भिन्नं तिष्ठति । भिन्नं प्रपतति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्भाव आधमर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण इति न सिध्यति । नैष दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्यइति किम् । ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसन्नमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देर्नञ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुन्नमिति भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्वि इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् । प्रतूर्णमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृइत्येतस्य उत्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः । सृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोन्त्यस्य कवर्गा-

देशो भवति । स्पृशोऽनुदके क्विन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्राक्। मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्विन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादडागमः ईडपि न भवति । बहुलं छन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्विन्नन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः । सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे क्विप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमिदमादीनां क्विप् । अनुनासिकस्य क्विझलोःक्ङितीति दीर्घत्वम् * । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । छित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव । प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लोडि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविदविशामिति क्वसाविडागमस्याभावः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

---

* शमितमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च रुर्भवति। सकारान्तस्य। अग्निरत्र। वायुरत्र। सजुषः। सजूर्ऋतुभिः। सजूर्देवेभिः। जुषेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते। अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्पूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्। अवे यज इति ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति डस्प्रत्यये निपातनान्येतानि। किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वेणैव रुः सिद्धः। दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति। संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते। अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते। हे अवयाः। हे श्वेतवाः। हे पुरोडाः। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति। अहोभ्याम्। अहोभिः। नलोपमकृत्वा निर्देशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति। दीर्घाहा निदाघः। हे दीर्घाहोत्रेति। अहन्नित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य रुर्न भवति ॥ अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम्। अहोरात्रः। अहो रथन्तरम्। रोसुपीत्यस्यापवादो रुत्वमुपसंख्यायते। अपर आह। सामान्येन रेफादौ रुत्व भवति। अहो रम्यम्। अहो रत्नानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहन्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः। अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्ते। असुपीति किम्। अहोभ्याम्। अहोभिः। ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति। अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्तइति। नैतदस्ति। उक्तमेतत्। अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुप्परो भवति। यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भव-

त्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हल्ङ्याबिति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति । रुर्वा रेफो वा । अम्नस् । अम्न एव । अम्नरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अवस् । अवरेव । अव एव । यदा रुत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यकारः ॥ छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्पतिः । गीष्पतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभयथा भवति । रुर्वा रेफो वा । भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः* । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुषोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद्व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते । न स्रंसुध्वंसू व्यभिचाराभावाद् संभवाच्चानडुह्शब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य स्रंसु ध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । स्रंसु । उखास्रद्भ्याम् । उखास्रद्भिः । ध्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुह् । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिः । स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । रुत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यतइति तद्बाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्वं बाध्यते । अनडुहोपि ढत्वमनेन बाध्यते ।

* भुवो मध्यम् । भुव इदम् । पुस्तकान्तरे एतदधिकम् ।

नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन्निति । पदस्ये-त्येव । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्विप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्ते-र्लङि तिपि बहुलं छन्दसीति ईडू कृतः ॥

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थं सग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् । अबिभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्यु-दाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दी-व्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थोयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति । हुर्छा । हूर्छिता । मुर्छा । मूर्छिता । उर्वी । ऊर्विता । धुर्वी । धूर्विता । हलीत्येव । चिरि,जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । री गतौ । रियतुः । रियुः । वी गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्युरिति । यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्यितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीव्नेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिव्रिः किर्यार्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ॥

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर् छुर् इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति । धुरं वहति धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । छुर् । छुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसोऽनोस्र इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोऽत्र । अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोऽयमसिः यत्र सकारस्य अकारः क्रियतइति तेन त्यदाद्यत्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अद्र्यादेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
के चिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

येरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीक्लृप्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्चं इति । येषां तु त्यदाद्यत्वविषयएव मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् । अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । अदद्र्यञ्च इति । दादिति किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्द्देशोयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते,र्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देवदत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोनुवर्त्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टिग्रहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात् । अग्निचि ३ दिति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रविषये यद्वाक्य वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । अशूद्रइति किम् । अभिवादये

तुपजकोहं, भो आयुष्मानेधि तुपजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्त-व्यः ॥ * ॥ अभिवादये गार्ग्यहं, भो आयुष्मती भव गार्गि । असू-यकेऽपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मा-नेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभि-वादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाते प्रत्यभिवाद एव नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा ह्युक्तम्, असूयकस्त्व जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्त्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्म्माहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीद्रवर्म्मन् । विश् । अभिवादये इन्द्रपालितोहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्र-पालित ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यत्तदाश्रीयते इति यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्यत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तून्पिब देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥ अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्य वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्लुतो भवति। है३ देवदत्त। देवदत्त है३। हे३ देवदत्त। देवदत्त, हे३। पुनर्हैहयोर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रइत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते। ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। य३ज्ञदत्त। यज्ञद३त्त। यज्ञदत्त३। गुरोरिति किम्। वकारात्परस्य मा भूत्। अनृत इति किम्। कृष्णमि३त्र। कृष्णमित्र३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम्। आयुष्मानेधि देवदत्त। तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः। तत्र य ओम्शब्दः तस्य प्लुतो भवति। ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्। अभ्यादानइति किम्। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्म्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्म्मणि प्लुतो भवति। ये३ यजामहे। यज्ञकर्म्मणीति किम्। ये यजामहइति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यजामहइत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते ॥ इह हि न भवति। ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्म्मणीति वर्त्तते। यज्ञकर्म्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति। क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते।

अपां रेतांसि जिन्वतो३म् । देवान् जिगाति सुम्नयो३म् । टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् * । ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्म्मणीत्येव । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमाग्नये३ । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाम् ३ । अन्त्यग्रहणं किम् । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्यते तदर्थमन्त्यग्रहणम् ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्म्मणि । अग्नये ऽनुब्रू३हि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्प्रे३ष्य । श्रौषट् । अस्तु श्रौ३षट् । वौषट् । सोमस्याग्ने वीही३वौ३षट् । आवह । अग्निमा३वह । आवह देवान्यजमानायेत्येवमादावयं प्लुतो न भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आ३श्रावय । ओ३श्रावय ॥ अत्रैवायं प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं केचिद्वक्ष्यमाणं विभाषेत्यभिसंबध्नन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उद्धर३उद्धर । अभिहर३ । अभिहरेति । छान्दसः प्लुतव्यत्ययः । यज्ञकर्म्मणीत्येव । ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ।

* टेरिति वर्तमाने इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अकार्षे हि३ । अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हि३ । अलाविषं हि । पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द इति केन चित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुरुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते । अनित्यः शब्द इत्यात्थ ३ । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ३ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्थ३ । अद्यामावास्येत्यात्थ । अद्य अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याम्रेडितं प्लवते । चौरचौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येव । अङ्गाधीष्व ओदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न

होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेद्यूपं ३ इ । अनुप्रहरेद्यूप ३ इ । यूपे तिष्ठेद्यूपे अनुप्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु । लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्सर्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति । गां देहि भोः, अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमात्थ ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगम ३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः प्लुतो भवति । अभिपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । प्लुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्भाया ३ त् । राजचिद्भायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादि-

---

* स्थाणुर्नु३ । पुरुषो नु३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यर्थः । उपमार्थइति किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमानइति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । अधः स्विदासी३त् । उपरि स्विदासी३त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेष्विति द्विर्वचनमुक्तं तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक३ माणवक । अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तं तत्राभिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक३ माणवक अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक३ शाक्तीक याष्टीक३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वावचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ माणवक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् । स्वयं रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयतीति । स्वयं ओदनं ह भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून्पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिषि । सुतांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात । छन्दोध्येषीष्ट३ व्याकरणं च, भद्र । प्रैषे । कटं कुरु३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनीहि३ सक्तूंश्च पिब । आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्त्यस्य अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पक्षे भवति । आख्याने । अगम३ः पूर्वा३ न्यामा ३ न्भोः ३ ॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ प्लुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुताविति हि क्रियानिमित्तोयं व्यपदेशः इदुतौ प्लवेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स प्लुतिर्भवति । यया तावैचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

एचोप्रगृह्यस्याद्दूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति स च प्लुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अगम३ः पूर्वा३न् यामा३न् अग्निभूता३इ । पटा३उ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि माणवक३ अग्निभूत३इ । पट३उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह३इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ । पट३उ । याज्यान्ते । उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नय३इ । सोयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तो ऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः । परिगणनं किम् । विष्णुभूते

विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्धूतइति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने खलु स्यःखट्वे३ ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्न३,इ पत्नीव३ः ॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चाधिकृतमित उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अग्ना३याशा । पटा३वाशा । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् । अचीति किम् । अग्ना३इ । पटा३उ । संहितायामिति किम् । अग्ना३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदकम् । इदुतोरसिद्धत्वादिको यणचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्व स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्त्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरि-

त्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये। मत्वन्तस्य तावत्। इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,इति मतुप्। सुप्रमोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुर्भवति। वस्वन्तस्य खल्वपि। मीढ्वस्तोकाय तनयाय। इन्द्र साह्वः। क्वसोर्निपातनं दाश्वान् साह्वानिति। मतुवसोरिति किम्। ब्रह्मन्स्तोष्यामः। संबुद्धाविति किम्। य एवं विद्वानग्निमाधत्ते। छन्दसीति किम्। हे गोमन्। हे पपिवन्॥ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि क्वनिप्॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा रुर्भवत्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः। सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम्। भवत्। हे भोः। हे भवन्। भगवद्। हे भगोः। हे भगवन्। अघवत्। हे अघोः। हे अघवन्। निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथ वा भोइत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः। असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते। भो देवदत्तयज्ञदत्तौ। भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः। तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते। भो ब्राह्मणि। संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ। नश्छव्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोयम्। इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्र। वक्ष्यति। समः सुटि। सँस्कर्त्ता। सँस्कर्त्तुम्। सँस्कर्त्तव्यम्। अत्रग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारपरिमोणापरिग्रहे हि सति ढो ढे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत॥

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत आरभ्य नश्छव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

आतोटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति। दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं वक्ष्यति। ततः पूर्वस्यातो ऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। महाँ असि। महाँ इन्द्रो य ओजसा। देवाँ अच्छादीव्यत्। के चिदनुस्वारमधीयते। स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः। आत इति किम्। ये वा वनस्पतीँरनु। अटीति किम्। भवाश्चरति। भवांश्छादयति। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् * ॥

अनुनासिकात्परो ऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः। तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी। अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो ऽनुस्वार आगमो भवति। वक्ष्यति। समः सुटि। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तव्यम्। पुमः खय्यम्परे। पुंस्कामा। नश्छव्यप्रशान्। भवांश्चरति। के चित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति। अनुनासिकात्परो ऽनुनासिकादन्योनुस्वारो भवति। यस्मिन्पक्षे ऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति। स तु कस्यागमो भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्वर्त्तते। सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्तुम्। संस्कर्त्तव्यम्। संस्स्कर्त्ता। संस्स्कर्त्तुम्। संस्स्कर्त्तव्यम्। अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति। व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या। तेनात्र नित्यं सकार एव भवति। अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्द्दिश्यते। समः सुटीति द्विसकारको निर्द्देशः। सम इति किम्। उपस्कर्त्ता। सुटीति किम्। संकृतिः। कश्चिदाह ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ * ॥ रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः। संस्स्कर्त्ता। पुंस्स्कामा। कांस्स्कानिति ॥

* नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे।

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुँस्कामा । पुंस्कामा । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । पुँस्फलम् । पुंस्फलम् । पुँश्चली । पुंश्चली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वोः ᳲकᳲपौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्द्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तते । रुत्व त्वनुवर्त्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् । पुंदासः । पुंगवः । अम्परइति किम् । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परग्रहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे छवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्तरति २ । छवीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति । प्रशान् चिनोति । अम्परइत्येव । भवान्त्सरुकः ॥

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्परे उभयथा ऋक्षु भवति । रुर्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति । ऋक्ष्विति किम् । तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपदे भवतः । ऋक्ष्विति प्रकृतत्वाद् ऋक्पाद इह गृह्यते । परिधीं रति । देवां अच्छादीध्यत् । महां इन्द्रो य ओजसा । दीर्घादिति किम् । अहन्नहिम् । अटीति किम् । इभ्यान्त्सत्रियान् । समानपादइति किम् । यातुधानानुपस्पृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नॄन्पे ॥ १० ॥

नॄनित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकार उच्चारणार्थः । नॄँःपाहि । नॄंःपाहि । नॄँ प्रीणीहि । नॄंःप्रणीहि । पइति किम् । नॄन्भोजयति । उभयथेत्यपि केचिदनुवर्त्तयन्ति । नॄन्पाहीत्यपि यथा स्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरग्ने ॥

कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्वोः ꣹क꣹पौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्त्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । आम्रेडितइति किम् । कान् कान्पश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ढकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीढम् । उपगूढम् । ष्टुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिड्ढौकतइत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च ढलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीढादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्बाध्यते । श्वलिड्ढौकतइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति अविषयोयं ढलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विनिवृत्ते

षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । नर्ध्याघेरजघाः । पास्यहूँर-पास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति * । अवसाने । वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कय् आस्ते । ब्राह्मणा ददति । पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । वायुरत्र । अशग्रहणं किम् । वृक्षः । प्लक्षः । नैतदस्ति । संहितायामित्यनुवर्त्तते । तर्हि अशग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट्, तमाचष्टे यः स वृक्षवयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षव् करोति । अथ तत्रैव अशग्रहणं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हलमात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यशग्रहणम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

---

* वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वामूलादि । तयोरुच्चारणे शैथिल्य मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मायुद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्य्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थोयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पदइति किम् । तन्व उतं, तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेण ञकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तो ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्वेञादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति उत्तरार्थं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन। भो हसति। भगो हसति। अघो हसति। भो याति। भगो याति। अघो याति। वृक्षा हसन्ति। सर्वेषांग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः। कुण्डं हसति। वनं हसति। कुण्डं याति। हलीत्येव। त्वमत्र। किमत्र। पदान्तस्येत्येव। गम्यते। रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः। पयांसि। यशांसि। सर्पींषि। धनूंषि। मकारस्य। आक्रंस्यते। आचिक्रंस्यते। अधिजिगांसते। अपदान्तस्येति किम्। राजन्भुङ्क्ष्व। झलीति किम्। रम्यते। गम्यते ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्प्रत्ययान्ते परतः। सम्राट्। साम्राज्यम्। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम्। राजीति किम्। संयत्। सम इति किम्। किं राट्। क्वाविति किम्। संराजिता। संराजितुम्। संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति। किं ह्मलयति। किम् ह्मलयति। कथं ह्मलयति। कथम् ह्मलयति ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम्। कियँ ह्यः। किं ह्यः। किवँ ह्वलयति। किं ह्वलयति। किलँ ह्लादयति। किं ह्लादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् ह्नुते । किं ह्नुते । कथं ह्नुते । कथन् ह्नुते ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट् शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरण प्राङ्क् छेते इत्यत्र छत्वार्थम् । शश्छोऽटीति हि पदान्ताज्झय इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् षाय-इत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

डकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्त्साये । मधुलिट्त्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्त्साये । महान्त्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चर्त्वस्य चासिद्धत्वाच्छश्छव्यप्रशानिति रुत्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं छत्वार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थे, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्य ङणना भवन्ति । ङकारान्तात् ङुट् । प्रत्यङ्ङास्ते । णकारान्तात्णुट् । वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्तान्नुट् । कुर्वन्नास्ते । कुर्वन्नवोचत् । कृषन्नास्ते । कृषन्नवोचत् । ङम इति किम् । त्वमास्से । ह्रस्वादिति किम् । प्राङास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् । प्रत्यङ्करोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्व नास्तीति ङमुण्न भवति । अथ वा उजि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्त्तते । तेन अजादौ पदे ङमुड् भवति ॥

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उञो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमु अस्तु वेदिः । शम्वस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तद्वस्य परेतः । किमु आवपनम् । किम्वावपनम् । प्रगृह्यत्वादुञः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासिद्धत्वाद्धलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः । वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः क्षुरम् । पुरुषः क्षुरम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते । प्लक्षश्शेते । वृक्षः षण्डे । वृक्षष्षण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये ॥ खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्षा स्यातारः । वृक्षाः स्यातारः । वृक्षास्स्यातारः ॥

कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ≍क≍प इत्येतावा-देशौ भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्ष≍ करोति । वृक्षः करोति । वृक्ष≍ खनति । वृक्षः खनति । वृक्ष≍ पचति । वृक्षः पचति । वृक्ष≍ फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेता-वादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्ये-तदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शर्प-रयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् । ≍क≍-पौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्पाशम् * । ईषदपरिसमाप्तौ । कल्पप् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पय≍ कामयते । पय≍ पिबति ॥ सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्का-

* यशस्पाशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

म्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति । उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनमुब्जिरुपध्मानीये पधः पठ्यतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोरपदाद्योः परतः। पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पिष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्वोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । नमस्कर्त्ता । नमस्कर्त्तुम् । नमस्कर्त्तव्यम् । गत्योरिति किम् । पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति कुप्वोः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुष्प्रादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आविस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तस्य षत्वप्रतिषेधस्य ॥ पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो-

वक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । नि ३ ष्कुलम् । दु३ष्कुलम् । दुःष्पुरुषः । वहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोर-सिद्धत्वात्षत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । तिरस्कर्ता । तिरस्कर्त्तव्यम् । तिरःकर्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरित्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति सम्बध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्वोः परतः । द्विः करोति । द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति । कृत्वोऽर्थ इति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोऽर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

> कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
> षत्वं विभाषया भूत्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥
> सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।
> लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
> एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
> अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
> अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
> चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत एव पदमञ्जर्यां मुहुःकामेति प्रतीकमुपादाय कुप्वोः ≍क≍पौ चेत्यय एव विधिर्भवति क्व चित्तु मुहुस्कामेति पठ्यते, सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्वसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनियतत्वादित्युक्तम् ।

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ।

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोर्थे ऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

ष इति संबध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्य इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थीभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्फलम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्य इत्येतद्भवति । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री ।

कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । स्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्वोः परतः । कस्कः । कौतस्कुतः । कुत आगत इत्यण् । भ्रातुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातेरयं सपदादित्वात्क्विप्प्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्क्रः । कांस्कान् । कानाम्रेडितइति सत्वमत्र । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् । यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्यस्यापि षत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वा ऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः प्रशब्दं आम्रेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्पात्रम् । विश्वतः पात्रम् । विश्वतस्पात्रम् । उरुणःकारः । उरुणस्कारः । अप्राम्रेडि-

तयोरिति किम् । अग्निःप्र विद्वान् । परुषः परुषः-परि ॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति सत्वं न भवति ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् । करति । पयस्करति । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि । महस्परि । पञ्चम्या इति किम् । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । पराविति किम् । एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अध्यर्थ इति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राज्ञस्पातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र । दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तमसस्पारम् । पद । इडस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चक्षुर्दिवस्पयः । पोष । रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठ्या इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । ष इत्येवं सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ढकारार्थम् । अकृढ्वम् । वहृढ्वे ॥

सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्धातोः साड्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलाषाट् । तुराषाट् । पृतनाषाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्त्तते सहडस्तस्यापत्यं साडिः । साड्ग्रहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इण्कोः ॥ ५७ ॥

इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वाक्षु । त्वक्षु । इण्कोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेऽपि विसर्जनीयव्यवायेऽपि शर्व्यवायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नुम्व्यवाये तावत् । सर्पींषि । यजूंषि । हवींषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिःषु ।

यजुःषु । हविःषु । शर्व्यवाये । सर्पिष्षु । यजुष्षु । हविष्षु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते न समस्तैः ॥ तेनेह न भवति । निंस्से । निंस्व इति । णिसि चुम्बन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संबद्ध्यते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वक्षत् । स देवान्यक्षदिति व्यपदेशिवद्भावात्प्रत्ययस्येति षत्व भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिब्बहुलं लेटीति सिप्, ततः सिट्टं यक्षत्, वक्षत्, इति ॥

॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि । उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जक्षतुः । जक्षुः । घसिभसोरित्युपधालोपः । अक्षन्नमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्यद्यप्यादेशः सकारस्त्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिर्ण्यन्तानां च षणभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषति । सिषञ्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिक्षति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्टतोवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिक्षतीति । षणीति किम् ।

अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिषद्भन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् † । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्वेदयिषति । स्वदि । सिस्वादयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सितादड्व्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम-स्तत्राड्व्यवायेपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनड्व्यवायेपि । वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितादिति वर्त्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेषु स्थादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितष्ठौ । अषोपदेशार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषिक्षति । परिषिषिक्षति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र । अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

---

* स्वपेर्लिटि थासः सङ्गति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातोरित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय-सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च। उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। सुनोति। अभिषुणोति। परिषुणोति। अभ्यषुणोत्। पर्यषुणोत्। सुवति। अभिषुवति। परिषुवति। अभ्यषुवत्। पर्यषुवत्। स्यति। अभिष्यति। परिष्यति। अभ्यष्यत्। पर्यष्यत्। स्तौति। अभिष्टौति। परिष्टौति। अभ्यष्टौत्। स्तोभति। अभिष्टोभते। परिष्टोभते। अभ्यष्टोभत। पर्यष्टोभत। स्था। अभिष्ठास्यति। परिष्ठास्यति। अभ्यष्ठात्। पर्यष्ठात्। अभितष्ठौ। परितष्ठौ। सेनय। अभिषेणयति। परिषेणयति। अभ्यषेणयत्। पर्यषेणयत्। अभिषिषेणयिषति। परिषिषेणयिषति। सेध। अभिषेधति। परिषेधति। अभ्यषेधत्। पर्यषेधत्। सिच। अभिषिञ्चति। परिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। पर्यषिञ्चत्। अभिषिषिक्षति। परिषिषिक्षति। सञ्ज। अभिषजति। परिषजति। अभ्यषजत्। पर्यषजत्। अभिषिषङ्क्षति। परिषिषङ्क्षति। स्वञ्ज। अभिष्वजते। परिष्वजते। अभ्यष्वजत। पर्यष्वजत। अभिषिष्वङ्क्षते। परिषिष्वङ्क्षते। सेध इति शब्विकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः। उपसर्गादिति किम्। दधि सिञ्चति। मधु सिञ्चति। निर्गताः सेचका अस्माद्देशान्निःसेचको देश इति। नायं सिचेरुपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति। अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिमिति षत्वं भवति॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति। निषीदति। विषीदति। न्यषीदत्। व्यषीदत्। निषसाद। विषसाद। अप्रतेरिति किम्। प्रतिसीदति॥

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । स्तन्भेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभ्नाति । परिष्टभ्नाति । अभ्यष्टभ्नात् । पर्य्यष्टभ्नात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्तते तेनैतदपि भवति । प्रतिष्टभ्नाति । प्रत्यष्टभ्नात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेर्थे आविदूर्य्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्य्यम् । आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्य्ये । अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनाविदूर्य्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अनियमार्थ आरम्भः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । अवाष्वणत् । अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजनइति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुट् स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते । विषेवते । पर्य्यषेवत । व्यषेवत । न्यषेवत । परिषिषेविषते । विषिषेविषते । निषिषेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो, विषयः । सिव् । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्य्यषीव्यत् । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । पर्य्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । परिषहते । निषहते । विषहते । पर्य्यषहत । न्यषहत ।

* अवस्वनति वीणेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्यपहत । पर्यसहत । न्यसहत । व्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यस्करोत् । स्तु । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । न्यष्टौत् । व्यष्टौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामड्व्यवायेऽपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्देते मत्स्योदके । अनुस्यन्देते । अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परि-

* क्व चित्पुस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यड्घटितानि रूपाण्यत्रैवोदाहृतानि ।

ष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतन्नानुवर्त्तते । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्दः। अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । च्योषीढ्वम् । प्लोषीढ्वम् । लुङ् । अच्योढ्वम् । अप्लोढ्वम् । लिट् । चकृढ्वे । इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिणग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वं । यक्षीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटामिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेविषीध्वम् । अथैवद्ग्रहणादेव सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीढ्वम् । लविषीध्वम् । पविषीढ्वम् ।

पविषीढ्वम् । लुङ् । अलविढ्वम् । अलविध्वम् । लिट् । लुलुविढ्वे । लुलुविध्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् उपदिदीढ्वे । के चिदाहुः । इणन्तादङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्ये युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्तते ततश्च यकारादेव इणः परोऽनन्तर इडिति पक्षे भवितव्यं मूर्धन्येनेति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । अङ्गुलिषङ्गो गाः सादयति । समास इति किम् । अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति । भीरुष्ठानम् । समास इत्येव । भीरोः स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लताविशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समास इत्येव । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्ग्रहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येव । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्टानो वर्णः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुस्शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अनुसूते अनुसूः । अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभ्रादित्वाड्ढक् । ढे लोपे कद्र्वा इत्युवर्णलोपः । यच्पर इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य

---

* विसर्जनीयस्यैषा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† क्वचिदिदं नास्ति ।

मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुषुप्तः । निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । सुषूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः । सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।
हलादिशेषात्र सुपिरिष्ट पूर्वं प्रसारणम् ॥
स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।
अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्ठो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्ठो ऽश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्थे हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो व्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् । वृक्षासनयोरिति किम् । औलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तृ इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो वृहतीछन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् । पटस्य विस्तारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुग्भवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्ब आम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्थास्थिन्स्थृणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

---

* एतदुत्तरं विस्तरं वाक्यमादित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्षामा । दुष्षेधः । सुशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर्दुर्शब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोयम् । सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निष्षन्धिः । सुष्टु । दुष्टु । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णिका । प्रतिष्णाशब्दादयं कन्प्रत्ययः । जलाषाहम् । नौषेचनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात्परस्य सञ्ज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी । एतीति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्यो भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः । अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः । त्व । सर्पिष्ट्वम् । यजुष्ट्वम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः । त्यप् । आविष्ट्यो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति किम् । सर्पिस्सा-

द्भवति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे । आसेवनं पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततक्षुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स चेत्सकारोऽन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्व त्वां ते तव । अग्निष्टं नामासीत् । त्वा । अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव । अप्स्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । ततक्षुस् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह जातवेदा विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्ट्वम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् । अग्निस्तेयम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतक्षुः । अर्चिर्भिस्ततक्षुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
कारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन
द्विषन्धिः। त्रिषन्धिः। द्विसन्धिः। त्रिसन्धिः। मधुष्ठानम्। मधुस्थानम्
द्विषाहस्रं चिन्वीत। द्विसाहस्रं चिन्वीत। असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपि
गृह्यते। त्रिःषमृद्धत्वाय। त्रिःसमृद्धत्वाय॥

सुञः ॥ १०७ ॥

सुञिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मू
न्यादेशो भवति छन्दसि विषये। अभीषुणः सखीनाम्। ऊर्द्धं ऊषुण
इकः सुञीति दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् *॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। गोष
नृपाः। अन इति किम्। गोसनिं वाचमुदीरयन्। पूर्वपदादित्येव
नियमार्थमिदम्। तत्र केचित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न
तीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति। सिसनिषतेरप्रत्ययः। सिस
त्यपरे॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
ति। पृतनाषाहम्। ऋताषाहम्। केचिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति
ऋतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात्। ऋतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायां
दीर्घत्वम्। अवग्रहे तु ऋतिसहमित्येव भवति। चकारोनुक्तसमुच्चया
तेन ऋतीषहमिति सिद्धम्॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

---

* इकः सुञीति दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वमिति पुस्तक
नास्ति।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति । रपर । विस्रसिकायाः काण्ड जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । स्पृशि । दिविस्पृशम् । स्पृहि । निस्पृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संवत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति * । विभाषा साति कार्त्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अग्निसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते । उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम् । अभिषिषिक्षति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोङ्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं किम् । परिषहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु । पर्यतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । सिवु । पर्यसीषिवत् । न्यसीषिवत् । सह । पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रस्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि सन्भूतो न भवतीत्यभ्यासात्प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् । सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्धात्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे । परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षे ऽनुषङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरस्य सकारस्याड्व्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः । व्यषीदत्पिता नः । न्यसीदत् । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । षकारात् । कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । षग्रहणमुत्तरार्थं, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपदइति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्देशात्सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति क्षुभ्नादिषु नृनमनतृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथ वा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । अड्व्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण । पवर्गव्यवाये । दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्म्मणा । वर्म्मणा । आङ्व्यवाये । पर्याणद्धम् । निराणद्धम् । अड्व्यवायइति

* अवगूर्णमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सिद्धे आङ्ग्रहणं पदव्यवायइत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्व्यवाये । बृहणम् । बृहणीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन तृंहणं तृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेपि णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्वनम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञाया विषये । द्रुणसः । वार्ध्रीणसः । खरणसः * । शूर्पणखा । संज्ञायामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । ऋगयनम् । के चिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसबन्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्म्मनासिक इति । न तद्धितपूर्वपदस्यस्य । खारपायणः । मातृभोगीणः । करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्समानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामिति वर्त्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुवेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥

---

* क चित्खरणस इति नास्ति ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य सञ्ज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्टव्यम् । निर् । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर् । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इक्षु । इक्षुवणम् । प्लक्ष । प्लक्षवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् । खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षावणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओषधिवाचिभ्यस्तावत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्य णकार आदेशो भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् । निरह्नः । दुरह्नः । अह्नाह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अन्ह इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् ।

वाहने यद् आरोपितमुह्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पानंनकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्म्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणवच्चित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्राति-

पदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तया नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्कानि । † दीर्घाह्नी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । सुरापेण । ण इति वर्त्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रणमति । परिणमति । ‡ प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् । प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

* क्व चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वानीत्यधिकमन्यत्र ।

‡ प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् । प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति । नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । पद । प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । घु । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते । परिणिमयते ॥ मा इति माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ॥ अड्व्यवायेपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अपान्त इति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यतीति । इह च मा भूत् । विशः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्वसूत्रएवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यनितीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थोन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार आदेशो भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणत् । पराणिणिषति । पराणिणत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतस्मिन्सति पूर्वणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनं तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन श्रौजढदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्यारभ्यैतावत्पर्यन्तं क्व चित्पुस्तके नास्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति। प्रहण्यते। परिहण्यते। प्रहणनम्। परिहणनम्। अत्पूर्वस्येति किम्। प्रघ्नन्ति। परिघ्नन्ति। तपरकरणं किम्। चिण्णि प्राघानि। पर्यघानि॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते। वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति। प्रहण्वः। परिहण्वः। प्रहन्वः। परिहन्वः। प्रहण्मः। परिहण्मः। प्रहन्मः। परिहन्मः *॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने। अन्तर्हण्यते। अन्तर्हणनं वर्त्तते। आदेशइति किम्। अन्तर्हननो देशः। अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति। तपरकरणं किम्। अन्तरघानि॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते। अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने। अन्तरयणं वर्त्तते। अन्तरयणं शोभनम्। अदेशइत्येव। अन्तरयनो देशः॥

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते। ऋकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये। नृमणाः। पितृयाणम्। अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति ऋकारोवगृह्यते। अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते। यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम्। विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणमवगृह्यमाणाद्यथा स्यादनवगृह्यमाणान्मा भूत्। अपदान्ते चावग्रहो नास्ति॥

* पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात्पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कृधि । पुशब्दात् । अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो बहुवचनस्य बहुसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः शूद्रः । प्रणसः मुखो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाद्भाषायामपि भवति । प्रणसं मुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परिभुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न इति † ॥ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोऽस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्नि-

* क्व चित्पुस्तके छन्दसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क्व चिद्भुजो कौटिल्यइत्यारभ्येतत्पर्यन्तं नास्ति ।

मित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् । प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हल्ग्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो भवति । प्रेङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् णयन्ते नित्यं विध्यर्थमेतच्च भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायि वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति। भा। प्रभानम्। परिभानम्। भू। प्रभवनम्। परिभवनम्। पू। प्रपवनम्। परिपवनम्। पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यम्। पूङो हि भवत्येव णत्वम्। प्रपवणं सोमस्येति। कमि। प्रक्रमनम्। परिक्रमनम्। गमि। प्रगमनम्। परिगमनम्। प्यायि। प्रप्यायनम्। परिप्यायनम्। वेप। प्रवेपनम्। परिवेपनम्॥ ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्॥ * ॥ प्रभापनम्। परिभापनम्॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति। निष्पानम्। दुष्पानम्। सर्पिष्पानम्। यजुष्पानम्। षादिति किम्। निर्णयः। पदान्तादिति किम्। कुष्णाति। पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोयं तेनेह न भवति। सुसर्पिष्केण। सुयजुष्केण। शेषाद्विभाषेति कप्॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते। नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति। प्रनष्टः। परिनष्टः। षान्तस्येति किम्। प्रणश्यति। परिणश्यति। अन्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्। प्रनङ्क्ष्यति। परिनङ्क्ष्यति॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति। वृक्षान्। प्लक्षान्। अरीन्। गिरीन्॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः। पदव्यवधानम्। पदेन व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति। माषकुम्भवापेन। चतुरङ्गयोगेन। प्रावनद्धम्। पर्यवनद्धम्। प्रगान्नयामः। परिगान्नयामः॥ पदव्यवाये ऽतद्धित इति वक्तव्यम्॥ * इह मा भूत्। आर्द्रगोमयेण।

शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभ्नाति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्यृदवग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । तृप्नु । तृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनं परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर । हरि ॥ कर्म्मारइत्युत्तरपदवनशब्दस्यस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुभ्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । तस्यैव चवर्गेण । वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्छाद-

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

याति । प्लुतश्छादयति । तवर्गस्य शकारेण । अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनोति । सोमसुच्चिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्झकारम् । सोमसुज्झकारम् । अग्निचिञ्ञकारः । सोमसुञ्ञकारः । मस्जेः मज्जति । भ्रस्जेः भृज्जति । व्रश्चेर्वृश्चति । यज्ञः यज्ञः । याचेर्याच्ञा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेण परेण च श्चुना संनिपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य । वृक्षष्षण्डे । प्लक्षष्षण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टव्यम् । कृषीष्ट । कृषीष्ठाः । तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिट्टीकते । सोमसुट्टीकते । अग्निचिट्ठकारः । सोमसुट्ठकारः । अग्निचिड्डीनः । सोमसुड्डीनः । अग्निचिड्ढौकते । सोमसुड्ढौकते । अग्निचिण्णकारः । सोमसुण्णकारः । अट्ट । अट्टति । अड्ड । अड्डति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड स्तुतौ । ईट्टे । टोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति । अग्निचित्षण्डे । भवान्षण्डे । महान्षण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति । प्रश्नः । विश्नः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासिकादेशो भवति । वाग्नयति । वाङ्नयति । श्वलिण्नयति । श्वलिड्नयति । अग्निचिद्नयति । अग्निचिन्नयति । त्रिष्टुन्नयति । त्रिष्टुम्नयति । पदान्तस्येत्येव । वेद्मि । क्षुभ्नाति ॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाङ्मात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः । अर्क्कः । मर्क्कः । ब्रह्म्मा । अपह्नुते । अच इति किम् । ह्नुते । ह्मलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतोऽनचि परतः । दद्ध्यत्र । मद्ध्वत्र । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ केचिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुल्क्का वाल्मीक इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्थाल्ल स्थातेत्युदाहरणम् । अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्स्सरः । अप्स्सराः ॥ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट्ट् । षट् । तत्त् । तत् ॥

---

* वाङ्मयमिति क्व चित्पाठः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्त्रानत्तीति पुत्त्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्त्रहती । पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वथ्सः । ककारस्य खकारः । अख्षरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम् । दर्श्श्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भ्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपह्नुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

झलां जश्झशि ॥ ५३ ॥

झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परतः । लब्धा । लब्धुम् ।

लब्धव्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । झशीति किम् । दत्तः । दत्थः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनिषति । चिच्छित्सति । टिठकारयिषति । तिष्ठासति । पिफकारयिषति । बुभूषति । जिघत्सति । डुढौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनिषति । बुबुधे । ददौ । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भवति । झल्ग्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

झलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिड् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ । मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्त्तृ । हर्त्तृ । अप्रगृह्यस्येति किम् । अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कितुम् । शङ्कितव्यम् । उञ्छिता । उञ्छितुम् । उञ्छितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्या-

सिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्यययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ् कथञ्चित्रपतङ्ङयमानन् नभःस्थम्पुरुषो वधीत् । तं कथं चित्रपतङ्ङयमानं नभःस्थं पुरुषोवधीत् ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । भवाँल्लुनाति । महाँल्लुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खल्वपि । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्थास्तम्भोरिति किम् । उत्स्नातः ॥ उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घसति । वाग् हसति । श्वलिड्ढसति । श्वलिड् हसति । अग्निचिद्धसति । अग्निचिद् हसति । सोमसुद्धसति । सोमसुद् हसति । त्रिष्टुब्भसति । त्रिष्टुब् हसति । झय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

शश्छोऽटि ॥ ६३ ॥

झय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते ।

अग्निचिच्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिट् छेते । श्वलिट् शेते । त्रिष्टुप्छेते । त्रिष्टुप् शेते ॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । शय्या । शय्य्या । अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते । हल उत्तरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । प्रत्तमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । मरुच्छब्दस्य ह्युपसंख्यानसामर्थ्यादच उपसर्गात्त इति तत्वं भवति । झर इति किम् । शार्ङ्गम् । झरीति किम् । प्रियपञ्च्ञः । अल्लोपस्य च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य ञकारे लोपः स्यात् । सवर्णइति किम् । तप्ता । तप्तुम् । तप्तव्यम् । सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ढि पिण्ढि इति ढकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

पचति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयेते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः क्व । वात्स्यः क्व । क्वशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क्व । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्य उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भवति । वृक्षः । प्लक्षः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृतो न भवति ॥ संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ * * * *

